

A magánhangzók labializációja Anonymus magyar szórványaiban

Ez a dolgozat egy kis része egy készülő nagyobb tanulmánynak, mely a XII. sz.-i nyelvemlékek — Anonymus Gesta Ungarorum-a, a Dömösi Alapítólevél és más kisebb oklevelek — magyarnyelvű szórványai alapján a XII. sz.-i magyar nyelvjárások kérdésével fog foglalkozni.

Nyelvjárásainkhoz fűződő problémák főleg 3 kérdés köré csoportosulnak. Az első, hogy melyek azok a jelenségek, melyek a nyelvfejlődés egy adott szakaszában nyelvjárásiaknak bizonyulnak, a második, hogy mikor indulnak meg a kérdéses nyelvi változások és meddig hatnak, s végül a legnehezebb kérdés, hogy milyen területhez kapcsolódnak (vö. B á r c z i: MNy. XLIII, 81 kk.).

Anonymus Gestájának, valamint a XII. sz.-i oklevelek szórványanyagának nyelvtörténeti vizsgálatával minden bizonnyal sikerül némi fényt deríteni az e századi nyelvjárások elsősorban hangtani, de talán egyes szótani és szóragozástani jelenségeire is. Több problémát ad az időrendi kérdés felderítése. Nem vonatkozik ez annyira az oklevelekre, még ha kései átírásban maradtak is fenn, mint inkább a Gesta Ungarorum korára. A nyelvtörténeti vizsgálódás azonban hihetőleg erre vonatkozólag is nyújt fogódzót, s a nyelvi jelenségekből levonható következtetések alkalmasint megerősítik majd J a k u b o v i c h (Kleb. Eml. 210) „feltételes“ kor meghatározását a Gesta keletkezését illetőleg (1140).

Legsúlyosabb probléma azonban kétségtelenül a harmadik kérdés: a hol. Itt is a problémát elsősorban Anonymus Gestája adja. Okleveleink keletkezési helye legtöbb esetben nem igen hagy kétséget maga után, és meg lehetős a valószínűsége annak is, hogy szórványaik azon vidék nyelvjárását tükrözik, melyre vonatkoznak (vö. B á r c z i: MNy. XLIII, 88). Itt tehát a nyelvi adatok csak kiegészítik, vagy megerősítik az egyéb külső kritériumok vallomását. Anonymus nyelvjárásának helyhez rögzítése azonban, mivel személyét is sűrű homály fedi, úgyszólván lehetetlen, s szórványainak hangtani sajátágaiból a Gesta szerzőjének nyelvjárását területileg helyhez kötni — legalábbis egyelőre — nagyon merész vállalkozás lenne.

Ebben a dolgozatban csak az első kérdéssel kapcsolatos problémákról, helyesebben csak egy problémáról, vagyis Anonymus legjellegzetesebbnek látszó hangtani sajátágáról, a labializációról lesz szó.

Az ómagyar kor fontos hangfejlődési tendenciáinak (nyiltabbá válás, nyúlás, tövégiek lekopása, monoftongizálódás) egyike a labializáció, mely az $i > ü$, $i > u$ és az $a > á$, vagy amennyiben G o m b o c z (ÖM. II/1: 81—82; Kleb. Eml. 158, 160, 161) felfogását tekintjük $a > o$ változást eredményezte.

Az $i > ü$ labializáció kérdésével L o s o n c z i (NyK. XLIV, 373—406, XLV, 45—116, 195—266) foglalkozott legrészletesebben. A tendencia kifejlődését és elterjedését a következőképpen magyarázza. Az $ö$ -zés (régében $ü$ -zés) eredete a tövégi rövid magánhangzók sorvadásával van kapcsolatban. Az $i > ü$ változás ugyanis először a szóvégi rövid i -ben kezdődött e hangnak labializálódással is járó sorvadásá során. A szóvégi magánhangzó

azután analogikusan hatott a ragok és képzők előtt álló tövéghangzóra. A „kötőhangok“ után a ragokra és képzőkre terjedt ki az *ö*-zés, a szótövekbe pedig a szóvégekből, illetőleg tövégekből terjedt át. Ez az *ö* eredeti *ü*-ből keletkezett nyíltabbá válás útján (NyK. XLIV, 405). A jelenséget a következő példán szemlélteti: Kiegyenlítőds és labializálódás a szóvégeken: *szimi* ~ *szimü*, az alanyeset *ü* hangja átterjed a ragok és képzők elé: *szimis* ~ *szimüs*. A szóvégi *ü* magához hasonítja a *tö* *i*-jét: *szimü* ~ *szümüs*, a szóvégi magánhangzók lekopnak: *szim* ~ *szüm*, de *szimis* ~ *szümüs*, *i* > *ë*, *ü* > *ö* változással: *szëm* > *szöm*, *szëmes* ~ *szömös* (elfogadja Horger, MNy. V, 105; Mészöly: Nyr. XXXVII, 294—5; Kovács Márton: Nyr. XXXVII, 417; másképp Balassa: NyK. XXIV, 383, 394: szerinte a labializáció a tőszótagban indul meg *l*, *r*, *s* előtt).

Az *ö* hangok egy másik forrásának, mely az *ë*-nek nyelvjárásközi analógiával *ö*-re változásából, esetleg *ë* > *ö* fejlődésből keletkezett, Anonymus nyelve szempontjából nem lehet fontossága.

A következő felvetendő probléma, hogy mikor indulhatott meg a labializáció. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban ki kell térni röviden az *ü* hangokkal kapcsolatos egyéb problémákra is. Elsősorban, hogy eredeti ugor, vagy finn-ugor örökség-e a kérdéses hang, s ha nem, a magyar nyelvtörténet melyik szakaszában keletkezett. Mellőzve nyelvészeinknek az *ü* hangokra vonatkozó számos eltérő véleményét (vö. Setälä: JSFOu. XIV/3, 47—8; Karjalainen: MSFOu. XXIII, 124, 281; Gombocz: ÖM. II/1: 72; Kannisto: MSFOu. XLVI, 68; Munkácsi: NyK. XXV, 263—4; Balassa: NyK. XXIV, 392—6, 359; Melich: NyK. XLIV, 379; Trócsányi: MNy. V, 346; Losonczi: NyK. XLIV, 394; Bárczi (Régi magyar nyelvjáráások 7; MNy. XLV, 72—3) felfogását, Steinitz, Geschichte 5; Toivonen: FUF. XXIX, 160 kk.); mint a legvalószínűbbet említem, mely szerint a török jövevényszavak átvétele idején, amint ezt a *szűcs* szó *ü*-je kétségtelenül igazolja, a magyar nyelvterület egy valószínűleg kis részén ejtettek *ü*-t, az ide átkerült török szavak *ü*-je megmaradhatott, a nyelvterület valószínűleg nagyobb részén azonban az *ü* ismeretlen volt, s itt az *ü* helyébe *i* lépett. A mai magyar *ü* hangok egy részét tehát már a török hatás korától származtathatjuk. A labializáló tendencia azonban a következő századokban növekvőben és terjedőben volt, tehát *ü* hangjaink egy másik és kétségtelenül nagyobb része minden bizonnyal a honfoglalás táján nekilendült nagyobb arányú labializáció eredménye. Hogy ez a labializáció mikor indulhatott meg, arra Konstantinos szórványai-ból következtethetünk, ahol már finnugor szóban: *κονζον*, *ατελκονζον*, valamint a Kürtgyarmat törzs nevében *κονριουγεματων* találunk *ü*-t, ami arra mutat, hogy már elég fejlett fokon állhatott az *ü*-zés a labializáló nyelvterületen, hiszen már a szó belsejébe is behatolt az *ü* hang (Bárczi: MNy. XLIII, 89, Régi magyar nyelvjáráások 7, 9).

A labializáció fokát kutatva Anonymus szórványaiban Losonczi elméletéből kiindulva, először a szóvégi magánhangzókat vegyük vizsgálat alá.¹

Tövéghangzót találunk torlódás után a következő egytagú szavakban: *ü*: *Beuldu* 40,50², *Cundu* 6, 46, *Dentumoger* 1, 3, 14, *Urсуur* 8, 32 ~ *Vrsuur* 32, ellenben *Pest* 57;

¹ A szóvégi magánhangzókban együtt tárgyalom az *ü* és *u* véghangzós alakokat. A szóvégi magánhangzók problémája ugyanis inditékaiban és lefolyásában egységes, de természetesen *ü* esetében *i* > *ü* (redukált *i* > redukált *ü*), *u* esetében azonban *i* > *u* (redukált *i* > redukált *u*) változásról van szó

² Az egyes szórványok után következő számok a Gesta fejezetszámait jelölik.

- u*: *Oundu* 14, 15, 40 de *Ound* 6, 16, *Zuardu* 33, 37, 44, 45, de *Zuard* 7, 34, 36, 37, 44, 45, *Hungu* 2, 13, 39 de *Hung* 12, 13, 14, 17, *Borsu* 34, 10, 18, 31, 34, 35, 57 de *Bors* 18, *Bocsu* 57, *Surcusar* 46, *-holmu*: *Zenuholmu* 32 *Zeguholmu* 28, *Saturholmu* 15;
- többtagúakban: *ü*: *Eculsu* 21, *zerelmu* 17, *Zeremsu* 22, 31, ~ *Zerenche* 17, *Zerensze* 17;
- u*: *Botondu* 55 ~ *Botond* 41, 43, 55, 56, *Caroldu* 27, *Loponsu* 48, 49, *Zobolsu* 20, *Pacoztu* 48, *Bo-doctu* 50, *Saroltu* ~ *Sarolt* 27, ellenben véghangzó nélkül az eddig említettekén kívül: *Borons* 45, *Ogmand* 25, *Zarand* 52, *Vrcund* 57.
- Egy mássalhangzó után:
- egytagúakban: *ü*: *Zeguholmu* 28, *Erdeuelu* 11, *Lelu* 6, 20, 21, 39, 41, 42, 43, 53, 55, 56, *Zenuholmu* 32, *Menumorout* 11, 19, 20, 21, 22, 28, 50, 51, 52, *Vsubu* ~ *Usubu* 48, *Hetumoger* Prol. 1, 5, 7, 11, 12, 36, 46, *Etu* 8, 10, 30, *Geuru* 31, *Peytu* (48), ellenben: *Ed* 8, 10, de *Edunec* 17, 32, *Nir* 19, 21, *Cris* 22, 50;
- u*: *Turu* 28, *Saru* 47, *Saruuar* 21, 37, *Ursuuru* 10, de *Ursuur* 8, 32, *Casu* 32, *Tosu* 6, 20, 28, 29, 39, 41, 53, ellenben: *Glad* 11, 44, *Wag* 11, 15, 35, 37, *-uar*: *Saruuar* 21, 37, *Hunguar* 2, *Buduuar* 1;
- többtagúakban: *ü*: *Emesu* 3, ellenben: *Eleud* 60, 20, 56, de *Eleudunec* 50;
- u*: *Durasu* 45, *Bulhadu* 33, ellenben: *Obad* 57, *Árpad* 4, 5, 6, 7, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, *Borsod* 18, 31, *Emeud* 31, *Honrad* 31, *Nougrad* 33, *Sunad* 11, 44, *Surungrad* 40, *Warod* 35, *Ousad* 8, 10 de *Ousadunec* 32, *Almas* 26, *Copus* 27, *Temus* 11, *Bogad* 41, 53, *Huhol* 28, *Horom* 44, *Olpar* 14, 16, 30, 38, *Zotmar* 21 stb.; még számos többtagú, hol az *ü* ~ *u* hiányzik.

A *c* végű szavak után található *y*: *Colgoucy* 37, *Lucy* 20, *Miscoucy* 31, *Racy* 42, 57 ~ *Rachy* 45, *Scereducy* 45, *Loborcy* 13, nem ejtett hangot jelöl, hanem minden bizonnyal helyesírás sajátosság.

Meg kell említenünk még az egyes szavaknál a latinositott formában jelentkező *i*-t: *Arpadium* 13, 14, 16, 29, 33, *Arpadio* 14, 16, 20, *Arpadii* 20, 37, *Botundium* 56, *Ircundium* 56, *Veluquio* 52, *Byhoriensen* 50, *Bycoriensy* 19, *Crisius* 11, *Grisio* 32, *Morisius* 11, *Morizio* 44, *Nitriensis* 35, 37, *Nitriam* 37, *kenezy* 44, *siculi* 50, *Tuhuti* 25 stb. Az *Arpadium*, *Arpadio* alakokkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy gyakran latinositott ragozás nélkül használja Anonymus: de *Arpad* duce, duci *Arpad*, *Arpad ducis* stb., de: *ducem Arpadium*, duci *Arpadio*. Az itt jelentkező *i* hangot *Jakubovich* (MNY. XX, 10) Konstantinos Prophyrogenetoshoz vezeti vissza, aki Árpád nevét *ὁ Ἀρπαδῆς, τὸν Ἀρπαδῆ* alakban írja, s szerinte ezt az alakot tartotta fenn a szó latinósított ragozása (yö. Gyóni, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei 19—20). Hasonló ehhez valószínűleg az *Ircundium* és *Botundium* alak, mely szintén előfordul *Botond*, *Botondu*, ill. *Urcund* formában is. A latin ragozás következtében került *i* az egyébként

véghangzó nélküli *Byhor*, *Byhoriensem*, *Bycoriensy* alakjaiba, valamint a *Veluquio*, *Crisius* és *Morisius* szavakba, melyek különben szintén *Cris*, *Veluc* ~ *Velec*, *Morus* formában gyakoribbak (kivéve a *Cris*-t, mely csak egyszer fordul elő). Ugyancsak így magyarázható a *Nitriensem*, *Nitriam* esetekben jelentkező *i*. Érdekes azonban, hogy míg a 'civitas, castrum', vagy 'oppidum' jelentésű *Nyitra* előfordulásaiban az *i* jelenléte változó: *De Nitria civitate*, 'in civitatem Nitriam' de: 'ad castrum Nitra', 'ad civitatem Nyitra', addig a fluvium jelentésű *Nyitra* vagy nincs egyeztetve: 'ad fluvium Nitra', vagy ragozott alakban: 'in rivulum Nytre', tehát *i* nélkül fordul elő. Kétségtől eltekintve latin többes nominativus jelölője az *i* a *kenezy*, *mogerii*-ben. Kivétel nélkül latinositott formában szerepel a *siculi*, *Syclis*, *Sjcli*. Ez voltaképpen a *székely* szónak egy latin néprévvé váló tudatos azonosítása: *Siculus* = 'Sziciliai'. A *Tuhutum* -um-ját latin végződésnek érezve szabályosan képezte Anonymus a *Tuhuti* egyes gen.-i alakot: „De prudentia Tuhuti”, de "De victoria Thosu, Zobolsu et Tuhutum". Érdekes, hogy az ugyancsak latinositott formájú *Titulensy* alakban nem találunk *i*-t. Gondolhatunk arra, hogy a *Nitriensis*, *Bycoriensis*-féle alakok már a magyarországi latinságban némi kancelláriai hagyományra támaszkodhattak, s nyilván volt ilyen tudós hagyomány az *Arpadius*-szal kapcsolatban is, míg a *Tytulensy*-t Anonymus maga alkotta az előbbiektől függetlenül. Feltűnő az *i* hiánya a *Titulum*: venerunt ad *Titulum* accusativusi alakban, szemben a fentebb felsorolt accusativus formákkal, s ez is feltevésünket erősíti.

A latinositott formák kivételével tehát *i* tövéghangzót egyetlen esetben sem találunk. Azokban a szavakban, melyekben jelentkezik a véghangzó, az következetesen *u* ~ *ü*. Ebben semmi meglepő nincsen, hiszen ebben a korban a szóvégi sorvadó magánhangzó általában labializált formában jelentkezik (vö. *Lozoncz* i. m.), s ilyen alakban találjuk az e századi oklevelek szórványaiban: 1138/1329: *Becu*, *Kenefu*, *Cosu*, *Mogu* stb. (MNY. XXXII, 56, 132, 130, 205). De mégis gondolkozásra késztet az a tény, hogy a *d* kicsinyítő képzőt, mely az *i* véghangzót legtovább megőrzi (vö. *Jakubovich*: MNY. XX, 9—21), Anonymus minden esetben vagy véghangzótlannul, vagy *u* ~ *ü* véghangzóval használja: *Beuldu*, *Cundu* *Oundu* (~ *Ound*), *Zuardu* (~ *Zuard*), *Botondu* (~ *Botond*), *Bulhadu*, illetőleg *Borsod*, *Warod*, *Glad*, *Zarand*, *Ogmand* stb. A többi közelkorú adatokban a következőket látjuk: 1138/1329: *Egudi*, *Mogdi*, *Bulfoudi*, *Apadi*, *Munkadi*, *Oundi*, *Cundi*, *Halaldi* stb. (MNY. XXXII, 57, 131, 132, 205, 133); 1141—61 / XII. sz.: *Soludi*, *Cusudi*, *Eudi* (*Jakubovich*: i. m. 12); 1152: *houodi*, *Tengurdi*, *Hudi*, *Fergudi* (PRT. I, 601); 1156: *Cundi* (Knauz I, 108) ~ 1138/1329: *Alcud*, *Antuald*, *Sourad* stb. (MNY. XXXII, 203, 205, 131); 1156: *mogorod*, *vascard*, *sulad*, *belad* (Knauz I, 107—8); 1181: *Quisid*, *Hugud*, *Lusad* (PRT. VIII, 277). Az adatokból látható, hogy a képző véghangzója a XII. sz. közepétől kezdve rohamosan tűnik el, ahol azonban még a század első felében megvan, ott túlnyomó, mondhatnánk megközelítélteljességben *i*. A Dömösi Alapítólevélben több száz adat közül *u* ~ *ü* véghangzót csak két esetben találunk: *Bedu*, *Wendu* (MNY. XXXII, 132, 57), *Jakubovich* (i. m. 12), ezen kívül még egy kétes adatot tud kimutatni egy 1165 körüli oklevélből *Edu* személynévben (Knauz I, 118).

Ezekből és egyéb adatokból *Jakubovich* (i. m. 12) arra a következtetésre jut, hogy a *d* kicsinyítőképző utáni *i* tövéghangzó lekopik, eltűnik a XII. sz. folyamán anélkül, hogy *u* ~ *ü*-vé vált volna, kivéve Anonymus szórványait, ahol a képző véghangzós alakjában kivétel nélkül *-du* ~ *-dü*,

valamint a jóval későbbi VárReg.-ban található néhány $u \sim \ddot{u}$ végű alakot; *Baldu, Bandu, Kemedu, Lardu, Scendu* stb. (ed. Karácsonyi—Borovszki index). A VárReg. $du \sim d\ddot{u}$ alakjainak a magyarázata nem tartozik ide, így azzal nem is foglalkozunk. Mivel magyarázhatjuk azonban az említett alakokat Anonymusnál? Figyelembevételre a majdnem azonos korú ugyanazon adatok eltérő voltát: 1138 / 1329: *Oundi, Cundi* ~ An. *Oundu, Cundu* ~ 1156: *Cundi*, az első, amire gondolhatunk a jelenség okának magyarázataként a nyelvjárási megoszlás, helyesebben Anonymus labializációra hajlamos nyelvjárása. S valóban, ha Anonymus szórványainak többi hangtani sajátosságait is figyelembe vesszük, úgy vélem, hogy a *-di* kicsinyítőképző *-du* ~ *-d\ddot{u}* alakban való megjelenését is besorolhatjuk ama önmagukban nem perdöntő, de több jelenséggel karöltve kényszerítő bizonyítékok közé, melyek Anonymus erősen labializáló nyelvjárását igazolják.

*

Losonczi elméletét továbbra is szem előtt tartva, vizsgáljuk meg az \ddot{u} -zés fokát a többtagú szavak hangsúlytalan szótagjában.

Kétségtelenül idevágó példa a *Tuhutum*, 6, 22, 23, stb., *T\thetahutum*, 21, *Tuhtum*, 20, melynek szabályos megfelelője a török *ti-yit* 'herceg' szó. Az *-um* végzetben magyar kicsinyítőképző rejlik. Az eredetibb *Tuhut* alakot megtaláljuk a bakonybéli apátság javainak 1086/XII—XIII. sz.-i összeírásában (Melich: MNy. XXI, 126). A névnek a nem labializáló nyelvjárásokban fejlődött változata a pestmegyei mai *Téleny*, s a györmegyei *Tét* község, melyeknek régebbi alakjai: 1405, 1409, 1424, 1454: *Teten, Teth\ddot{e}n* (Csánki I, 36), sőt Melich (i. m.) 1235-ből is kimutat egy *Techtun* alakot, továbbá 1228, 1251: *Teth*, 1400: *Teth, Teeth*, 1469, 1472: *Teth* (Csánki III, 561). A *Tuhtum* esetében a második szótag magánhangzójának kiesése lehet egyszerűen csak íráshiba, de gondolhatunk a kétnyíltszótagos törvény hatására is. (*Tuhutumre* vö. még: Melich, HonfMg. 217; MNy. VII, 183; XI, 120; XII, 231—2; XXI, 126; XXVII, 221 kk.; NyK. XXXIV, 133; Németh Gyula, HonfKial. 295; MNy. XXIV, 149; Karácsonyi: Turul XII, 96; másképp Vámbéry, Magy. Ered. 172—3; Nagy Géza: Turul IX, 129; Móór Elemér, Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen 54—56; Pais, M. An. 144; SRH. I, 68 annot. 3; MNy. XXXI, 269—70.)

Minden bizonnyal az *i* labializált formájával állunk szemben a *Trusun* 37 alakban, mely a szláv *Trn\ddot{e}n* átvétele, s melynek mai *Trencsén* változata alkalmasint egy illabiális nyelvjárásból vált általánossá. A régiségben általában illabiális alakokat találunk: 1111: *Treinchen*, 1113: *Trensciensis* (Kniezsa, A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek 7), 1208: *Trincin*: 1323: *Terenzen*, 1439: *Trynchyn*, 1500: *Trenchin* (Hunyadiak kora Magyarországon IX. a, 79—80), (Melich: MNy. XIX, 108—9; XXV, 250; XXXV, 30; HonfMg. 351—2, —3, —4, —5; Pais: SRH. I, 79 annot. 1; M. An. 145).

Valószínűleg Anonymus labializáló nyelvjárásával magyarázhatjuk a gyakoribb (4) *Temes* 44 mellett egyszer előforduló *Temus* 11 alakot. A szó Konstantinósnál jelentkező ó *Τυμ\ddot{u}σις* alakja kétségtelenné teszi a második szótag eredetibb *i* hangját. Ebből a kettős fejlődés szabályos, bár a *Temus* alaknál, mivel ezt csak egyszer találjuk a következő felsorolásban: *Danubius Tyscia, Wag, Morisus, Crisius, Temus* gondolhatnánk arra is, hogy a felsorolt latinositott folyónevek analógiájára került ide az *-us* végzet az általánosabb *-es* helyett. Valószínűbb azonban, hogy a *Temus* alakot Anonymus labializációra erősen hajlamos nyelvjárása hozta létre a gyakoribb és nagyobb

elterjedtségű *Temes*-sel szemben. A *Temes* folyóra nem találtam ü-ző adatot egyebütt, de a ma élő *Tömös* (az Olt mellékfolyója vö. Melich: MNy. II, 176), s az azonos hangtani helyzetben levő *Temesvár*-ról 1323-ból kimutatható *Thumuswaar* (Csánki II, 21) alak igazolja, hogy ilyen labializált forma máshol is volt, sőt van ma is, s ebben az esetben könnyű elképzelni, hogy Anonymusnál is találunk labializált alakot, tehát a latinosság feltevését elvethetjük (Melich, HonfMg. 22—24, 51—63; MNy. I, 70; II. 99, 159, 175—6; NyK. XXXIX, 25; Gyóni i. m. 131—2; Pais: SRH. I, 48 annot. 5; M. An. 144; másképp Moór Elemér: MNy. XXV, 387, cáfolja Melich: MNy. XXV, 389).

Ingadozást találunk a *Veluc* 20, 51, 52, *Ueluc* 51, 52, *Veluquo* 52 ~ *Velec* 19, 50, 51 alakokban is. Az eltérő alakok előfordulási aránya egyenlő (8:8). A szó eredetét illetően a vélemények megoszlanak, azonban a mi szempontunkból lényegtelen, hogy a szláv *Velic* szn.-ből, vagy a török *bálik* igei származékból vezetjük-e le a szót; az átadott hang mindkét esetben i. Moór E. (UngJb. IX, 64) ugyan a *Velic* mellett megemlíti egy *Velec* alakot is, a kétirányú fejlődés azonban az *i*-s alak átvételét valószínűsíti, amennyiben valóban szláv átvételről lenne szó. A régi adatok illabiális formát mutatnak: 1430: *Weleke*, 1437: *Weleg*, 1487: *Welegh* (Csánki III, 356), (vö. Pais: SRH. I, 60 annot 2; M. An. 148; MNy. XXIV, 94—95; vö. még Melich: MNy. XXV, 245; Szilágyi Lóránd: MNy. XLIII, 198).

Feltételeken a labializáció eseteihez sorolhatjuk a kétes etimológiájú *Eculsu* 21 első *ü* hangját, melynek eredetije, ha Pais származtatását a török *ákilci* (*ákil* 'vetés, vetemény' + *-ci* képző) szóból elfogadjuk *i* lenne (Pais: SRH. I, 62 annot 4; M. An. 113).

Meglehetősen nehéz problémát jelent az *Esculeu* 27. A vélemények megoszlanak. Szerkezeti szempontból az egyik véleménycsoport a szót összetettnek véli, mégpedig egyrészt az *ös* + *kölyü* összetételének (Viski Károly: MNy. I, 458; Bátky Zsigmond: MNy. XXIII, 217; vö. még Pais: MNy. XVIII, 30), másrészt a szó első tagját az ezüst *üst* részével, a második tagját pedig a *küllő* madárnévvel azonosítja (Karácsonyi J.: Kath. Szemle X, 467, 468, idézi Zolnai: Nyr. XXV, 510—11). Ez viszont azonos a tör. eredetű *kölyü*, *külü*, *külyü*, *küllő* 'zúzomalom' jelentésű közszavunkkal vö. csuvas *kilje* 'mozsártörő' (Bátky Zs.: MNy. XXIII, 217, SzófSz.). Az összetétel utótagjának ezt az azonosítását többen elfogadják (Zolnai i. m.; Melich: Nyr. XXXIII, 126, 308; SzJöv. I, 2: 255; Horger: MNy. I, 368 stb.). A másik nézet a szót szerkezetiileg egyszerűnek tartja. Az egyik magyarázat az *esküszik* ige eskütövéből származtatja (Kassai II, 11), s ezt korábbi felfogása szerint Pais (M. An. 114) sem tartja lehetetlennek. A szóra vonatkozó legújabb etimológia Pais Dezső-é (SRH. I, 68 annot. 1), aki szerint az *Esculeu* a török *iéki* 'potio, jus jurandum' szónak török *-liý* képzővel továbbképzett alakja, melynek jelentése 'locus, ubi ius iurandum datur'. Bármelyik véleményt fogadjuk is el, ha csak feltételeken is, az *Esculeu*-t mindenképpen labializált formának tekinthetjük (vö. még: EtSz.; Karácsonyi: MNy. II, 176).

Minden bizonnyal idevehetjük a *Peturgoz*-t 43, melynek első tagja a latin *Petrus*-ból fejthető meg rövidüléssel, majd ezt követőleg a mássalhangzó torlódás feloldásával. Érdekes, hogy míg a Dömösi Alapítólevélben *Petir* ~ *Peter* (MNy. XXXII, 56, 131, 133) alakot találunk, a későbbi XIII. századi adatok szinte kivétel nélkül labializált formában jelentkeznek. Így 1224/

1389 : *Peteraya*, de 1237 : *Petur*, 1240 : *Petur*, 1289 : *Scentpetur*, 1929 ; *Zenth Petur*, 1309 : *Peturgyure* stb., de HB. : *peter* és 1319/1377 : *Zenthpeter* (Oklsz.) stb., s ettől kezdve váltakozva, hol *ë*-vel, hol *ü*-vel. Anonymus *Petur* (*goz*) alakját illetően gondolhatunk arra, hogy a mássalhangzótorlódás feloldásakor Anonymus erősen labializáló nyelvjárása egyenesen *ü* hangot iktatott közbe, de lehetséges az is, bár ezt kevésbé valószínűnek tartom, hogy egy illabiális nyelvjárásról készen kapott *Petir* alakot formált át saját nyelvjárásához megfelelően (*Peturgozra* vö. Pais : SRH. I, 87 annot 5 ; M. An. 134 ; Melich, HonfMg. 422—3).

Mássalhangzótorlódás feloldásával került *ü* a *Seztüreg*-be 44. A szó valószínű szláv megfelelője *cisztrugz* 'tiszta patak'. Bár a folyóra régi adatot nem találtam, de a zalamegyei mai *Cesztrzeg* régi adataiban, ahol a két-nyíltszótagos törvény hatása következtében még nem esett ki a második nyílt szótag magánhangzója, *ë*-t találunk : 1381 : *Alsochesteregh*, *Felseucheteregh*, 1405 : *Cheztereg*, 1469 : *Chezteregh*, de 1334 : *Cheztreggh*, 1335 : *Cestreg*, 1524 : *Cheztreggh* (Csánki III, 19), s talán idevonható a torontálmegyei mai *Csözstelek* 1332—7-ből való *Chezerek* alakja (Csánki II, 127). Amint a felsorolt adatokból kitűnik, az illabiális nyelvjárások egy illabiális magánhangzó közbeszűrésével törekednek a torlódás megszüntetésére, Anonymus viszont nyelvjárásának megfelelően *ü* hang közbeiktatásával oldja fel a torlódást, s így a *Seztüreg* is beillik Anonymus labializáló nyelvjárását bizonyító példánk sorába (Kniezsa : Szt. István Emlékk. II, 417 ; Pais : SRH. I, 90 annot. 1 ; M. An. 111).

Az *Egur* 32 esetében az átadott vagy eredeti hangot nem ismerjük, azonban az Anonymusnál található *Egur* s a mai *Eger*, valamint a régiségben előforduló alakváltozatok vö. 1247 : *Egurscug*, 1266 : *Egurzug*, 1293 : *Egerzegh*, 1344, 1380 : *Egurzegh*, 1389, 1421 : *Egerzegh* stb. (Csánki III, 20), 1288 : *Egurwar*, 1409 : *Egerwar* stb. (Csánki II, 713), 1325 : *Egurwar*, 1406 : *Egerwar* stb. (Csánki II, 722) egy eredetibb *i* hangot tesznek fel, s itt, bár a kiindulópontot nem ismerjük s az *i*-t kimutatni nem tudjuk, mégis jogosan következtethetünk a labializációra (EtSz. I, 1484—5 1486—7, Pais : SRH. I, 73 annot. 1 ; M. An. 113).

Némileg hasonló ehhez a *Tetel* 38, 39, ~ *Titulum* 41, *Tytulensy* 19. A szó eredetét nem ismerjük, tehát az átadott hang minőségét megállapítani nem tudjuk. A régi adatokból vö. 1138/1329 : *Tithil* (Knauz. I, 98), 1308 : *Tytil*, 1400 : *Tituliensis*, 1466 : *Thyhel*, 1493 : *Thetyl* stb. (Csánki II, 139) előkerülő *i*-s alakváltozatok azonban kiegészítik Anonymus *Tetel* ~ *Titulum*, *Tytulensy* adatait, s kellőképpen támogatják azt az elgondolásunkat, amelyre a kettős *ë* ~ *ü* megfelelésből amúgy is következtethetnénk, hogy az eredeti hang *i* volt ; s ezek alapján a gesta *Titulum*, *Tytulensy* alakjait is besorolhatjuk Anonymus többi labializációt mutató adata mellé (Pais, M. An. 145 ; SRH. I, 59 annot 5).

A továbbiakban azokat az adatokat sorolom fel, melyekben nem *i*-ből keletkezett *ü* hangot találunk ; ezek Anonymus labializáló nyelvjárására nem minden esetben tekinthetők teljes értékű bizonyítékoknak.

Zemplén helynevünk a Gestában *Zemlum* 13 ~ *Zemlin* 14 alakban fordul elő. A régiségben a következő adatokat találjuk : 1173 : *Zemlen* (Csánki II, 233), 1287 : *Zemlen* (Csánki II, 240), 1332—7 : *Zemlin*, *Zemlyn*, 1426 : *Zemplen* (Csánki I, 340), *Zemlum* (VárReg. ed. Karácsonyi—Borovszky : 226, 87), *Zemlun* (i. m. 256, 24, 257, 25) stb. A szó egy szláv *Zemlěnz* hn. átvétele. A régi adatok, kivéve a VárReg. *Zemlum*, *Zemlun* alakjait, valamint a mai *Zemplén* (< *Zemplin*), a szó *i*-s változatá-

nak nagyobb elterjedtségére mutatnak, labializált formát csak a VárReg.-ban és Anonymusnál találunk, bár ez esetben *ö* is ingadozik az általánosabb *i*-s használattal szemben. A különböző változatok alapján egy eredetibb *i* hangot kell felvennünk kiindulópontként. A szláv *ö* hangértékét ugyan pontosabban nem ismerjük, annyi azonban kétségtelen, hogy egy erősen redukált palatális magánhangzó volt. Szláv jövevényszavainkban *e* hang *i*, *ē*, *ō*, *ū* megfeleléseket mutat (vö.: *igrac* > *igríc*, *deska* > *dēsška tēmnica* > *tōmlōc*, Melich: MNy. VI, 444; HonfMg. 197; B á r c z i: Egy. előadás 1947/48. II. f. é.). Lehetséges, hogy az átvételkor a *ö*-t *i*-vel helyettesítettük lehetséges azonban az is, hogy a *ö* akkor már a szlávban is *i*-nek hangzott, s ez esetben a *Zemplén*-nek az előbbi részben kellett volna helyet kapnia. Akármelyik feltevés is az igaz, Anonymus *Zemlum* alakját mindenképpen a labializáció esetei közé kell sorolnunk (Melich, HonfMg. 86—91, 102—103; MNy. I, 68—70; VI, 245, 444; XV, 5; XVII, 65—73; NyK. XXXIX, 24; K n i e z s a: Szt. István Emlékk. II, 417; P a i s: SRH. I, 52 annot 2; M. An. 149; vö. még Szilasi M ó r i c: Nyr. X, 441; K a r d o s Albert: MNy. I, 184; Melich: MNy. XI, 347).

Hasonló ehhez a *Scereducy* 45, mely Melich (HonfMg. 196—7) szerint egy régibb magyar *Szeredic*, *Szredic* mása, s ez a nyugati bolgár *Sredec*, régebbi *Sredec* átvétele. Eszerint a szláv *ö*-nek, bár *i* ~ *ē* váltakozást jelen esetben kimutatni nem tudunk, a *Zemplén*-hez hasonló megfeleléseit látjuk, s így a *Scereducy*-t is felvehetjük a labializáció példái közé (Melich i. m.; P a i s: SRH. I, 92 annot. 1; M. An. 140).

A *Gumur* 33 esetében, amennyiben a köztörök *kömür* 'holzkohle, quod fossum est, fossile, carbo' szóval való azonosítás a helyes, úgy egy török palatolabiális magánhangzó átvételéről és megtartásáról van szó. Így a *Gumur*-t csak annyiban számíthatjuk a labializáció bizonyítékai közé, amennyiben a régi adatokból vö. 1389: *Gumuriense* (C s á n k i I, 125), Bonfini: *Ghemerum* (C s á n k i i. m.), 1489: *Gemery* (C s á n k i i. m. 135), 1291: *Gumur* (ÁÚO. X, 51, l. még K o v á c s, Index) is látható, hogy illabiális nyelvjárásokban a kérdéses hangnak *ē* felel meg (R á s o n y i: UngJb. XV, 548—553; K n i e z s a: AECO. IV, 388; Melich, HonfMg. 365; P a i s: SRH. I, 74 annot. 1; M. An. 116; vö. még G o m b o c z: MNy. XI, 149; Melich: MNy. XV, 4).

A *Culpun* 41, 53, 56 — vö. 1193: *Culpen* (MNy. XXXI, 243), 1451: *Kulpwn*, 1476: *Keulpen*, 1497, 1498: *Kelpen* (C s á n k i II, 148) — etimológiája, mely szerint azonos lenne a negyedik besenyő törzs *Külpej* nevével, nem egészen meggyőző. Ha elfogadjuk is, a szó második *ü*-jének megfelelő hang török *ä* lenne, s ebben az esetben igen hosszas úton jutnánk el az *ü*-ig. Lehetséges az is, hogy a szóban *ä* volt eredetileg (vö. N é m e t h Gyula: MNy. XXXVIII, 1 kk.), de ez sem könnyíti meg a szó hangtani fejlődésének megfejtését. Legvalószínűbb talán az, hogy a szó második magánhangzója a labializációra hajlamos nyelvjárásokban hasonult az elsőhöz, míg az illabiális nyelvterületeken a második szótag illabiális magánhangzója az első szótag labiális hangzóját is magához hasonította (vö. P a i s: SRH. I, 85 annot. 4; M. An. 124; MNy. XIV, 174—5; XXXII, 125—6; N é m e t h Gyula, HonfKial. 45; MNy. XVIII, 5; UngJb. X, 27; vö. még Gy ö r f f y Gy ö r g y: KCsA. I, kieg. k. 441; Melich: MNy. XIX, 141; HonfMg. 78, 95, 200; M i k o s: MNy. XXXI, 243).

Kivétel nélkül labializált formában találjuk a Gestában a tövéghangzókat ragok és képzők előtt. Így:

Zepus 32, vö. 1246 : *Scepus* (ÁÚO. VII, 212, 383, 404 stb.), 1265 : *Scepes* (ÁÚO. VIII, 127), 1263 : *Scypis* (ÁÚO. III, 35), 1240 : *Scippis* (ÁÚO. VII, 106.) 1281 : *Sypus* (ÁÚO. IX, 318), (Melich, HonfMg. 196, 324—7; MNy. XX, 181—2; XXV, 34—41; Pais: SRH. I, 73 annot. 4; M. An. 140; vö. még Melich: MNy. I, 67; VIII, 427; K. P.: MNy. XVII, 175).

Uertus 50, vö. 1086/1095/XII. sz.: *Uuertis* (PRT. VIII, 273—4), 1086 : *Uertes* (ÁÚO. I, 38), 1226 : *Vertus* (ÁÚO. XI, 193, l. még: Kovács, Index) (Szófsz.; Pais, M. An. 148; MNy. XVIII, 178).

Zecuseu 47, vö. 1295 : *Zeckchu*, 1341 : *Zukchu*, 1351 : *Zekcheu* stb. (Csánki II, 459), (Pais: SRH. I, 96 annot. 4; M. An. 139; Kniezsa: Szt. István Emlékk. II, 382; Szabó K.: Nyr. XXXIII, 130, 132).

Urcun 49, 50, 56, *Vrcun* 56, 57, vö. 1222 : *Vrken* (ÁÚO. VI, 412), (Gombocz: MNy. XI, 247; XXII, 6—12; Pais: SRH. I, 116 annot. 4; M. An. 131; MNy. XXIV, 170; Györffy György: KCsA. I, kieg. k. 456; Stessel József: Turul XXII, 41; Vámbéri, Magy. Ered. 127; Nagy Géza: Turul IX, 129).

Vrcund 57, *Ircundium* 56 (Pais: SRH. I, 116 annot. 4; M. An. 131; Rásonyi: UngJb. XV, 554; l. még *Urcun*-nél).

Edum 8, 10, *Edumerne* 17, *Edumene* 32, vö. év nélkül: *Edemen* (ÁÚO. XII, 680), Kézai: *Edemen* (SRH. I, 163), XIV. sz.: *Edemen* (SRH. I, 278, 280), (Pais, M. An. 113; MNy. XXIV, 93; Horger: MNy. XXIV, 207; Rásonyi: MNy. XXVIII, 103; vö. még Jakubovich: MNy. XX, 12).

Tuhutum 6, 22—27, 30, *Tvhutum* 21, *Tuhtum* 20 (Ir. 1. *Tuhutum* 1.).

A labializáció esetein kívül találunk azonban olyan szavakat is — kétségtelenül kisebb mértékben —, ahol az eredeti vagy feltett *i* hang változatlan formában jelentkezik.

Így eredeti *i* mása az *Etyl* 7 *i*-je, mely valószínűleg török *Ätil* ~ *Ädil* megfelelője. Vö. Kézai: *Etyl* (SRH. I, 145), XIV. sz. *Etyl* (SRH. I, 269), (Etsz. 94—95; Pais: SRH. I, 41 annot. 4; M. An. 114; Melich: MNy. XXII, 346—48; Gombocz: NyK. XLV, 183—4; Gyóni i. m. 22; a kérdés irodalmát még: Fehér Géza: Századok XLIII, 577).

Valószínűleg eredetibb *i*-re megy vissza *Guncil* 57 *i* hangja, vö. német *Cuncili* ~ *Künzel* (Förstemann, Altdisches Namenbuch 697; Jakubovich: AK. Ért. XXXVII, 103), vö. 1394: *Kencelkarcha*, 1399: *Kunchul Karcha* (Pozsony vm. monográfiája 68). (Vö. még Pais: SRH. I, 113, annot. 3; M. An. 116; Szarvas Gábor: Nyr. XVII, 433—8; Zolnai: Nyr. XXI, 276; Szendrey Zs.: MNy. XXXII, 257; Wichmann: MNy. IV, 161; Petz Gedeon: Nyr. XLI, 87; Szily Káimán: MNy. VII, 135; Rásonyi: UngJb. XV, 551; Petz Gedeon: MNy. XXIII, 141).

Nem eredeti *i* hang megfelelőjének tekinthetjük talán az *Ecilburgu* 1, 47, *Eciburgu* 49, *Elciburgu* 50 *i*-jét, vö. XIV. sz. *Eccylburg* (SRH. I, 268), Kézai: *Echulbuer* (SRH. I, 156). A német megfelelő hang hangsúlytalan *e* (*etzelburg*), mely a kiejtésben talán nem is hangzott, s így az *i* a mássalhangzó torlódás feloldására kerülhetett be (EtSz. I, 1472—73; Pais: SRH. I, 35 annot. 6; M. An. 112—3).

Természetesen változatlan az *i* a veláris hangrendű szavakban, mint: *Wazil* 42 ~ *Wacil* 45, 47, *Athila* 1, 5, 8 stb., *Caliga* 33, *Bundyn* 11.

A többtagú szavak hangsúlyos szótagját vizsgálva *i*-ből keletkezett *ü* hangot találunk az alábbiakban:

Tuhutum 6, 22—27, 30, *Tohutum* 21, *Tuhtum* 20(1. a hangsúlytalan szótagbeli ü hangoknál).

Valószínűnek tarthatjuk az eredetibb *i*-t a *Hulec* 7, 33, 34 szóban, ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy a név azonos Árpád *Jelech* nevű fiával (Konst. ggggg ÓMolv. 10). Ebben az esetben egy török **Iliγ* ~ **Eliγ* lenne az átadott alak. Az Anonymusnál jelentkező *Hulec* labializációra mutat. A mai pest-megyei *Üllő*ből arra következtethetünk, hogy később a labializált forma vált általánossá, bár az *Üllő*nek még 1452, 1487, 1489-ben is van *Illew* alakja (Csánki, I, 36), (Pais: SRH. I, 74 annot. 4; M. An. 120, a kérdésre vonatkozó irodalmat l. Gyóni i. m. 58).

Feltételezen idevehetjük a *Stumtey*-t 37, ha a Pais-tól (SRH. I, 79 annot. 1; M. An. 137; MNy. XXXII, 124) ajánlott magyar *szēm* ~ *szüm* + *tej* kicsinyítő-képzős származtatást elfogadjuk. A szem régi adatainkban 1199: *Scimed*, 1237 / 1325: *Scim*, 1273: *Scemd* stb. (Oklsz.). Anonymus adatának ma élő változata a nyitramegyei *Sempte*, vö. még XIV. sz.: *Sempte* (SRH. I, 398), VárReg.: *Sumtey* (ed. Karácsonyi—Borovszky 270, 363). Az alakváltozatokból nyilvánvaló, amit egyébként a szó régi hangalakjai is mutatnak, hogy az eredetibb hang *i* volt, s ebből magyarázható a kettős *Stumtey* ~ *Sempte* fejlődés (így még *Juhász Jenő*: MNy. XXXII, 226). *Melich* (HonfMg. 322—3, 330, 366) egy **Sümta* > **Sümpta* személynévből magyarázza a szót, ennek eredetéről azonban semmit nem mond (vö. még *Horger*: MNy. XXIX, 263; Erdélyi Lajos: MNy. X, 129).

Az *Urcun* 49, 50, 56, *Vrcun* 56, 57, *Vrcund* 57, ~ *Ircundium* 56 alakokat *Gombocz* (MNy. XI, 247) előbb a török *ürk*-'erschrecken, zusammenfahren' ige *-kün* ~ *künd* diminutív képzős származékának véli. Ebben az esetben csak kisebb mértékben jöhetne számításba a labializáció szempontjából. Később azonban a kérdéses szavak első tagját a török *ir* 'férfi' szóval azonosítja (MNy. XXII, 6—12), s így, ha ez az etimológia valóban helyes, az *i* > *ü* változás példái közé sorolható. Feltűnő ugyan, hogy a régiségben egyetlen *i*-s alakot sem tudunk kimutatni, vö.: VárReg.: *Vrcund* (ed. Karácsonyi—Borovszky 181, 301), 1263: *Vrcund* (ÁÚO. VIII, 53), 1222: *Vrken*, 1257: *Eurken*, 1471: *Eurken* stb. (Csánki, III, 554, l. még Csánki, III, 510, V. 723—4), Anonymus *Ircundium* alakján kívül, ez utóbbi pedig nagy valószínűséggel íráshiba (l. még *Urcun*, *Vrcun* stb. hangsúlytalan szótagok).

Mássalhangzó-torlódás feloldásával került *ü* a *Trusun* 37 első szótagjába (irodalmat l. *Trusun* hangsúlytalan szótagok).

Nem *i*-ből keletkezett *ü* hangot találunk a következő szavakban:

Curtuelou 40 < török *kürtmä*, vö. 1055: *Kurtuel*, 1275: *Vrskurtuel*, de 1373: *Sokkertuel*, 1385: *Magaskertuel* stb. (Oklsz.), (SzófSz.; *Gombocz*, BTLw. 106; MNy. III, 262; *Munkácsi*: NyK. XLV, 6; ÁKE. 424; *Szamotoa*: NyK. XXV, 138; *Horger*: MNy. IV, 321; Pais: SRH. I, 83 annot. 3; M. An. 124; vö. még *Horger*: MNy. VIII, 452; *Munkácsi*: NyK. XXIX, 5; *Moór E.*: NéNy. IV, 165).

Török *ü*-nek a folytatója az *ü* a *Culpun* 41, 53, 56, első szótagjában, ha a név fentebb már említett etimológiája helyes (l. *Culpun* a hangsúlytalan szótagoknál).

Idevehetjük talán a nagyon kétes etimológiájú *Bunger*-t 8, 10, 18 stb. (< török *bün* ~ *mün* 'leves' + *gär* denom. nom. képző), (Pais: SRH. I, 58 annot. 4; M. An. 109; MNy. XXXI, 267; *Meskó Lajos*: MNy. XXXII, 328—9; *Moros Ella*: NéNy. IX, 30, 234—6).

Ha az *Ugek* 4, 7, *Vgek* 1, 2, 3 stb., *P a i s*-féle azonosítását a régi magyar *ügy, üd ~ igy, id* 'szent' szóval elfogadjuk, úgy egy török *ädgü* 'szent, jámbor' szó lenne a megfelelő (*P a i s*: SRH. I, 38 annot. 1; M. An. 146; EtSz. I, 194—5).

Talán török *ö* az átadott hang a *Gumur* 33 (l. *Gumur* hangsúlytalan szótag), s német *ü* a *Guncil* (l. *Guncil* hangsúlytalan szótag) esetében.

Változatlanul maradt *i* hangot (ha valóban eredetibb *i*-ről van szó) találunk az ismeretlen eredetű *Titulum* 41 ~ *Tetel* 38, 39 (l. *Titulum* hangsúlytalan szótag), s az ugyancsak ismeretlen eredetű *Hymusuduor* 17 (SzófSz.; *P a i s*: SRH. I, 58 annot. 3; M. An. 119) szavakban.

Természetesen nem következhetett be *i* > *ü* labializáció a veláris hangrendű *Tiscia* 9, 11 stb., *Nitra* 35, 37, *Thyon* 49, *Syltua* 35 ~ *Sytua* 37, *Byhor* 19, 20, 51, *Miscoucy* 31, *Gylla* 6 ~ *Gyla* 24 (~ *Geula* 27), továbbá az ismeretlen eredetű *Billa* 57, *Biuia* 24, *Ypul* 33, 34, *Zyloc* 22 szavakban.

Valószínűleg elhasonulással magyarázhatjuk az *Ystoros* 32, s a *Gyogy* 46 elsőszótagbeli *i* hangjait.

A labializációra az egytagúak közül egyetlen kétes példánk az *Ursuur* 8, 32, *Vrsuuru* 10, *Vrsuur* 32. *G o m b o c z* (MNY. XXII, 6—12) szerint a név egy ómagyar *Ir* személynév továbbképzett becéző alakja, s megfelel a török *ir* 'férfi, férj, hős' jelentésű szónak. Ebben az esetben az *i* > *ü* változás esetei közé sorolhatjuk. Feltűnő azonban, hogy bár a szó, mint személy és helynév igen gyakori, túlnyomórészt *ü*-s alakban jelentkezik: 1346: *Vrs*, 1487: *Ewrs* (Csánki, III, 341), 1279: *Vrsey* (Mon. Strig. II, 118) ~ 1257: *Yrus* (Hazai Okmt. I, 34 (adatokat l. még *G o m b o c z* i. m.); (vö. még *P a i s*, M. An. 132; Melich, HonfMg. 206—9; MNY. XIX, (vö. még *P a s M.*: An. 132; Melich: HonfMg. 206—9, 141; második tagjára vö. SzófSz.).

A *Cundu* 6, *Cundunec* 46, valószínűleg azonos a török *kündü* méltóság-névvel, s mint ilyen, csak annyiból jellemző Anonymus labializációjára, hogy az eredeti palatális-labiális magánhangzót megtartotta. A régi adatokban található *e*-s alakok vö. 1325: *Felkend et Kendhyda*, 1409: *Naghkend* stb. (Csánki V, 882—3), 1236: *Zorwoskend* stb. (Csánki II, 795) alapján arra következtethetünk, hogy illabiális nyelvjárások a kérdéses hangot megfelelő illabiálissal helyettesítették (Németh Gyula, HonfKial. 48, 295; Hóman: Turul XXX, 92; Madzsar Imre: MNY. XIII, 282—3; XII, 228; Jakubovich: MNY. XII, 177; *P a i s*: MNY. XXVII, 170—1; KCsA. I, 270; SRH. I, 95 annot. 1; M. An. 122;).

Az *Vsubu* 48, *Vsubuu* 19, 20, 51, *Usubu* 48, 51, 52, *Usubuu* 48, 49, 50—52 név első tagját a valószínűleg finn-ugor eredetű *ös* szavunkkal egyeztetik. Ha ez az egyeztetés helyes a magánhangzó megfelelés, mivel a finn-ugor-ságban rövid magánhangzót találunk (vö. vog. *äcji*, o. *äs ji*, finn: *isä*), meg lehetőszen nehéz hangtani problémát ad. Második tagja valószínűleg azonos a török *bäg* méltóságjelölővel. Az *Vsubuu*, *Usubuu* alak *uu*-ja jelölhet még diftongust, de lehet, hogy ez már csak jelölési sajátosság, az *Vsubu*, *Usubu* pedig lehet már monoftongizálódott forma, vagy esetleg íráshiba *uu* helyett. Bármelyiket jelöli is, tárgyalása nem tartozik ide (*P a i s*: SRH. I, 97 annot. 5, 59 annot. 6; M. An. 132; MNY. XVIII, 30; XXIV, 92, 169; XXVIII, 275; Horger: MNY. XXIV, 206; Vámbéry, Magy. Ered. 542; Szilágyi Lóránd: MNY. XLIII, 197; Németh Gyula: MNY. XXIV, 150; Györffy György: KCsA. I. kieg. k. 441).

Változatlan marad az *i* a *Cris* 22, 50, *Crisius* 11, 28, *Grisio* 32 esetében < bolgár-török **Krisz* ~ **Kris*, (Melich, HonfMg. 24—5, 51—62; MNY.

II, 55—6, 99; XVI, 63; XIX, 38; XXI, 52; Gombocz: ÖM. II/1: 67; Losonczy: Szt. István emlékk. II, 594; Kniezsa: Szt. István eml. II, 436; Pais: SRH. I, 48 annot. 4, 64 annot. 1; M. An. 124; vö. még Hunfalvy: NyK. VI, 356; Zolnai: Nyr. XXV, 559; NyK. XXV, 89; Moór E.: UngJb. VI, 444; Pröhle Vilmos: Nyr. XL, 131).

Az *Igjon* 11, *Ygjon*-t 51, illetően, ha Pais egyeztetését a szó első részét illetőleg az *igy* 'szent' szóval elfogadjuk, az átadott hang török *ä* lenne (SRH. I, 103 annot. 5; M. An. 120; NyK. XLVIII, 282—4, második tagjára vö. EtSz.; SzófSz.; NyH.⁷ 47, 144).

A finnugor eredetű *Nyr* 19, 22, *Nir*-ről 21 csak annyi biztosat mondhatunk, hogy a megfelelő hang valamilyen palatális magánhangzó volt, vö. vog.: *nir* 'fiatal hajtás', o.: *ner* 'pagony' (SzófSz., MUSz. 418; Munkácsi: NyK. XLVII, 457; Nyr. LIV, 31; Zsirai: MNy. XXIII, 316; Rásonyi: MNy. XXIII, 567; Szabó T. Attila: MNy. XXXII, 47).

Összegezve a végső eredményeket, azt láthatjuk, hogy az *i* > *ü* változás többtagú szavak hangsúlytalan szótagjában csaknem megközelítő teljességben végbement, a *Guncil*, *Etyl*, *Ecilburgu* kivételével, melyeknek rég nyelvi előfordulásaiiban — vö. XIV. sz. *Etul*, 1399: *Kunchul Karcha*, Kéiai: *Echulbuer* — labializált alakot is találunk, sőt a *Guncil* esetében a labializált forma vált általánossá, amint ezt a mai *Göncöl* alak mutatja. Illabialis *i* csak vegyeshangrendű szavakban fordul elő, mint: *Caliga*, *Athila*, *Wacil*, *Bundyn*.

Ezzel szemben labializált alakot találunk a már említett kivételeken kívül, minden olyan többtagú szó hangsúlytalan szótagjában, melynek vagy mai alakja labializált, vagy a régiségben előfordul *ü*-s változatuk, így *Petur* (~ *Péter*, *Pétör*), *Tuhutum* (~ *Töhötöm*), *Temus* (~ 1323: *Thumuswar*), *Egur* (~ 1325: *Egurwar*), *Titulum* (de *Tetel*), (~ 1400: *Titulensis*). A labializáció erős fokára mutat a *Trusun*, *Veluc* (de *Velec*) és *Seztüreg*, melyeknek régi nyelvi adataiban csak illabialis változatokat találtam (vö. 1208: *Trincin*, 1323: *Terenzen* stb., 1347: *Weleg*, 1469: *Chezteregh* stb.), valamint a *Zelum* (de *Zemlin*), mely labializált formában csak a VárReg.-ban jelentkezik (vö. *Zelum*, *Zemlun*). Az *Esculeu*-re és a *Scereducy*-re régi adatot nem találtam, a mai nyelvben sem élő alakok, s így többet nem mondhatunk róluk, minthogy szintén labializált formák, bár az *Esculeunek* az etimológiája igen kétes.

A hangsúlyos szótagokat vizsgálva, az *ü*-vel szemben látszólag az *i*-t látjuk többségben. Itt is elsősorban a veláris hangrendű szavakban, mint: *Tiscia*, *Nitra*, *Thyon*, *Miscoucy*, *Situa*, *Bichor*. Ezekben az *i* azonban természetes: nem következhet be *i* > *ü* változás mélyhangú szavakban, s nem következhet be *i* > *u* változás egyrészt, mert *i* hangokról van szó, s *i* > *ü* változás feltevésére semmi alapunk nincs, másrészt, hiszen az utolsó szótag magánhangzója *a* vagy *o* s az *i* > *u* változás, — ha egyáltalán volt és az *i* > *ü*-höz hasonló módon ment végbe — a hangsúlyos szótagban nem indulhatott meg. Hasonló az előbb említettekhez az ismeretlen eredetű *Ziloc*, *Ypul*, *Billa*, *Biuita*. Valószínűleg elhasonulásról lévén szó, nem várhatunk más hangot az *Ystoros* és *Gyogy* esetében. A *Titulum* (~ *Tetel*)-nél a labializáció úgy látszik csak a hangsúlytalan szótagig terjedt. Végül illabialis alakban találjuk mind a Gestában, mind a régi adatokban a *Hymusuduor* első tagjának magánhangzóját.

Ellenben labializált formát mutat a *Tuhutum*, *Trusun*, *Hulec*, *Urcun*, *Urcund* (~ *Ircundium*). A labializációra kétségtelenül legjellemzőbb a *Trusun*

alak, mely mind a régi, mind a mai nyelvben egyedülálló labializált változata a szónak. Mindezekből megállapíthatjuk, hogy a hangsúlyos szótagban is a labiális alak van döntő többségben az illabiálissal szemben.

Az egytagú szavaknál egyetlen adatunk az $i > ü$ változásra az *Ursuur*. Az *Usubu* első tagja fgr. eredetű lévén, hangtanilag nagyon problematikus, s egyebet nem mondhatunk róla, mint hogy labializált alakban találjuk.

Változatlan az i a *Nir* szóban, melynek régi és köznyelvi adatai egyaránt i -t mutatnak, s a *Cris* alakban, melynek ma és a régiségben is gyakori a labializált változata s az *Iqfon* első tagjában, melynek szintén gyakori a régi adatokban az $ü$ -s alakja.

Mindazok a szavak, melyek eredetibb palatális-labiális magánhangzót mutatnak, s melyekben Anonymusnál hasonlót találunk, csak annyiban jöhetnek számba a labializáció szempontjából, amennyiben feltehető, hogy a kérdéses hangot egy illabiális nyelvjárás megfelelő illabiálissal helyettesítette volna; s legtöbbször találunk is ilyen adatot okleveleinkben. Ilyenek *Gumur* (~ Bonfini: *Ghemerum*), *Culpun* (~ 1498: *Kelpen*), mindkét szótagbeli magánhangzói, bár a *Culpun* második $ü$ -jénél hangtani nehézségek vannak, valamint a *Guncil* (~ 1394: *Kencelkarcha*), *Curtueltou* (~ 1385: *Magaskertuel*) első szótagjabeli, s az egytagú *Cundu* $ü$ -je.

Figyelembevétel tehát azt, hogy az $i > ü$ változás mindazon esetekben, ahol a köznyelvben bekövetkezett, Anonymusnál csaknem kivétel nélkül végbement, sőt gyakran ott is, ahol ma és a régiségben is csak illabiális alak található, Anonymusnál labializált forma fordul elő, hogy a palatális-labiális magánhangzókat hasonlóval veszi át, megállapíthatjuk, hogy Anonymus nyelvjárása az $i > ü$ változás szempontjából labializáló, sőt talán mondhatjuk erősen labializáló volt.

Meglehetősen nehézséget jelent az $i^1 > u$ változás kérdése. Ezzel kapcsolatban több probléma merült fel. Volt-e a magyarban egyáltalán i , ha volt, mikor és hogyan tűnt el, s beszélhetünk-e az $i > ü$ -höz hasonló $i > u$ labializációról, vagy ez utóbbiban csak egyszerű veláris illeszkedés kell látnunk.

Az első kérdésre több nyomos érv alapján (illegyes hangrendű szavak, *nyil* ~ *nyilat*; *szil* ~ *szalu*-féle váltakozás) igennel felelhetünk (vö. Melich: Szily emlékk. 34; Simonyi: Nyr. XXXVIII, 289; Lewy: KSz. XVII, 201, 223; Paasonen: NyK. XLII, 55; Gombocz: NyK. XXXIX, 262; MNy. XVI, 2; ÖM. II/1: 73; BTLw. 144, 149; Bárczi: MNy. XLVI, 228).

Nehezebb kérdés, hogy mikor tűnt el az i . Melich (Szily Eml. 32—35) a *hid* szó alapján az eltűnést, helyesebben az $i > i$ változást a VII. sz. tájé-kára teszi. Gombocz (MNy. X, 32) szerint az $i > u$ változás a magyarban a második szótagban még a nyelvemlékek kora előtt végbement, bár ő valószínűbbnek tartja, hogy második szótagban az i helyébe hanghelyettesítéssel azonnal u lépett.

Legelképezhetőbbnek Bárczi (Egyet. előadás 1949/1950. II. félév) elgondolása látszik, mely szerint az $i > i$ változás már az ősmagyar korban megindult, azonban nem vált általánossá az egész nyelvterületen, hanem egyes nyelvjárásokban ejtettek i -t, talán még az ősmagyar kor elején is. Ha ezt a feltevést elfogadjuk, akkor önkéntelenül adódik az a feltevés, hogy az erősen labializáló nyelvjárásokban az $i > ü$ változással párhuzamosan egy $i > u$ változás is lezajlott.

A többtagúak hangsúlytalan szótagját vizsgálva, az $i > u$ változás szempontjából első idevágó példánk a

¹ Nyomdatechnikai okokból a veláris i -t i -vel jelöljük.

Saturholmu 15. A szó első tagjának török nyelvi megfelelői veláris *i*-t mutatnak: újg. *čadyr*, osm. kas. karaim *čatyr*, kirg. *šatyr* 'ua' stb., bár *Vámbery* egy *čatur* alakot is felvesz (BTLw. 115). A szónak régi nyelvi adatai kivétel nélkül *u*-s alakban jelentkeznek: 1265: *Saturhygy*, 1291: *Saturalia*, 1357: *Saturhegh* stb. (OkI Sz.). Amennyiben a *Vámbery* idézte *čatur* alakváltozatát régen is megvolt, úgy nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy esetleg egy *u*-s változatot vettünk át, s ekkor a szót ki kell rekesztenünk az *i* > *u* változás esetei közül (SzófSz.; *Gombocz*: MNy. III, 313; BTLw. 115, 140, 151 stb.); vö. még *Pais*: SRH. I, 55 annot. 2; *M. An.* 137).

Talán török *i* az átadott hang a *Tocsun* 55, 57, *Tucsun* 56, *Thocsun* 57 második szótagjában. A szó pontos megfelelője a török *Tokšyn* személynév, mely a *tok* 'tele' melléknév *-čyn*, *-šyn* képzős származéka. A török *Tokšyn* azonban személynévi és helynévi használatban *u*-s alakkal is előfordul, vö. *Er Toksun*, *Bura-doxsun*, tehát ennél sem zárkozhatunk el az elől a lehetőség elől, hogy egy *u*-s alak került át, s így ez sem jöhet számba a labializáció szempontjából, mint biztos példa (Rásonyi: MNy. XXIII, 274—84; *Gyóni i. m.* 128; *Pais*: SRH. I, 111 annot. 2; *M. An.* 142; máskép *Vámbery*, *Magy. Ered.* 156; *Nagy Géza*: Turul IX, 128).

Az *Oluptulma* 8, 10, 15, *Oluptulmae* 14 első tagjának kétségtelen megfelelője a török *Alp*, *Alyp* 'hős'. Második tagja a török *tol* 'voll sein, gefüllt sein, sich füllen' jelentésű ige származéka. Itt tehát valószínűnek tarthatjuk az eredetibb *i*-t, bár az *alp* alak átvételének a lehetősége is fennáll, s ez esetben a mássalhangzó torlódás feloldásával kerülhetett a magyarba az *u*, esetleg ezt megelőzően *i* (EtSz. I, 63; *Gombocz* — *Melich*: MNy. II, 305; *Gombocz*: MNy. XI, 151, 345; X, 241; *Melich*: MNy. III, 167; *Pais*: SRH. I, 54 annot. 7; *M. An.* 103; MNy. XVII, 161; *Vámbery*, *Magy. Ered.* 30, 73; *Nagy Géza*: Turul IX, 113, 127).

Az *Ohtum* 11, 44, *Othum* 44 a török *Altyn* (vö. köztörök *altun*, *altyn* 'arany') személynév feltehető *Altym*, *Altum* változatából származik. Így itt is fennáll egy *u*-s alak átvételének lehetősége, s ez sem számítható a labializáció kétségtelen példái közé (EtSz. I, 41; *Gombocz*: MNy. X, 31—33, 341; *Melich*: MNy. IX, 352, 468; *HonfMg.* 210, 212, 223 stb.; MNy. VII, 181—2; *Asbóth*: Nyelvtud. IV, 288; V, 78; *Horger*: MNy. XXV, 131; *Beke*: Nyr. LXIII, 226; *Pais*: SRH. I, 50 annot. 2; *M. An.* 102—3; MNy. XVIII, 33, helytelenül *Pröhle*: Nyr. XLII, 445; *Nagy Géza*: Turul IX, 127).

Az *Almus* 3—13, 20, *Almi* 15, 6 stb., *Almum* 2, 5 stb., *Almo* 3, 4, 5 stb. eredetét illetően a vélemények megoszlanak. *Gombocz* (MNy. X, 242, 243; XI, 145—7) a török *al*- 'venni' ige *-myš* képzős származékának tartja, melynek jelentése 'vétel', ill. 'vett' (így még *Melich*, *HonfMg.* 127; *Ligeti*: MNy. XXII, 80—2; *Moravcsik*: MNy. XXII, 82; *Pais*: MNy. XVII, 159; *M. An.* 103). *Németh Gyula* (*HonfKial.* 282—3), bár ezt sem tartja kizártnak, mégis úgy véli, hogy valószínűbb a *Melich* (MNy. X, 152) és *Pais* (*M. An.* 103; SRH. I, 38 annot. 8) felvetette magyarázat, mely szerint a szó a finnugor eredetű magyar *álmú* (álom) *-s* ~ *-cs* képzős alakja. Az *Almus* tehát a labializáció szempontjából csak az előbbi etimológia helyessége esetén jöhet számításba (vö. még *Gyóni i. m.* 16—17; EtSz. I, 79; máskép *Vámbery*, *Magy. Ered.* 67, 152, 172; *Nagy Géza*: Turul IX, 113).

Feltételesen idevonhatjuk a *Cadusa*-t 7, 33 stb., ha a török *kad*- 'flectitur, deflectit (de via) errat' jelentésű ige *kadyča* ~ *kaduča* igenévi származé-

kának tekintjük; azonban az *u-s* alak átvétele itt is lehetséges (Pais: SRH. I, 93 annot. 1; M. An. 121; Nagy Géza: Turul IX, 123).

Nem jöhetnek számításba a labializáció szempontjából azok a szavak, melyeknek hangsúlytalan szótagbeli *u* hangjai nem *i*-ből keletkeztek. Ilyenek: *Thonuzoba* 57, *Pazuh* 33, *Musun* 57, *Zubur* 35, 36, 37, *Zouolun* ~ *Zouolon* 34, *Bolotun* 49, *Botundium* 42, 56 (~ *Botond* 41, 43, 55) stb., *Zomus* 11, 19, 20 stb., *Topulucea* 31, *Rabucea* 50, *Surungrad* 40.

Nem tudjuk meghatározni az átadott hangot az ismeretlen eredetű *Budrug* 14, 15, 16, *Ypul* 33, 34, *Torhus* 44 esetében, s végül nem nyújtanak fogódzót számunkra azok a szórványok, melyekben az *u* tövéghangzó: *Umusouer* 22 ~ *Humusouer* 28, *Copus* 27, *Dobuca* 11, *aldumas* 16 ~ *aldamas* 22.

Az *Umusouer* 22, *Tulma* 15, *Zulta* 50, 53, 55 stb., *Zulte* 51—55, *Zultam* 52, 54, 56, *Zuard* 7, 34, 36 stb., *Zuardu* 33, 37, 44, 45, *Bulsuu* 39, 41—43, *Turmas* 35 stb. féle első szótagbeli *u* hangokat, mivel hangsúlyos szótagbeli *i* > *u* változásról nem beszélhetünk, s így a labializáció szempontjából nem jöhetnek számításba, nem tárgyalom, úgyszintén hasonló okokból az egytagú *Turu* 28, *Hung* 12, 13, 14, 17, *Hungu* 2, 13, 39, valamint *-ur* (*Ursuur* 8, 32, *Vrsuur* 32, *Vrsuuru* 10) féléket sem.

Ha az *i* > *u* változás szempontjából megvizsgált szavakat nézzük, kétségtelen példát úgyszólván egyet sem találunk köztük. Az *Almus*-t nem számítva, melynek finnugor etimológiája a valószínűbb, az egy *Oluptulma* kivételével mindegyik szó török nyelvi megfelelőinek az *i* mellett *u-s* változata is van. Ez, mint már fentebb említettem, ha nem zárja is ki az *i-s* alak átvételének lehetőségét, de egy másik *u-s* átvétel feltevését is megengedi; e példák tehát nem szolgáltatnának kétségtelen bizonyítékot az *i* > *u* labializációra. Meggondolkoztató az a tény is, hogy az idézett példákban és általában mindazokban, ahol *i* > *u* változást kell feltennünk (*árok*, *barom*, *bátor*, *sátor*, *szúnyog*, *bojtorján*, *boszorkány*, *oroszlán*) egyetlen régi adatban sem találunk *i-s* változatot. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy egy-néhány szóra csak igen kesei adatunk van (*oroszlán*, *szirony*), azonban, amelyekre van, azokban következetesen *u-t* találunk. Mindezek a meggondolások — bár *Bárczi* feltevése első pillanatra igen tetszetősnek tűnik — arra a következtetésre juttatnak, hogy az *i* > *u* labializáció korát — amennyiben ilyen hangváltozás valóban volt — inkább a honfoglalást megelőző időre tehetnénk. A török i magyar *u* megfelelőiben, véleményem szerint, talán helyesebb *i* > *i* > *u* hasonulást látnunk.

A megvizsgált *i* > *u* változából, ha ezt elfogadjuk, mint az *i* > *ü*-vel párhuzamosan, vagy legalábbis megközelítően párhuzamosan végbemenő tendenciát — bár erre semmi kényszerítő okot nem látok — Anonymus labializáló nyelvjárására pozitív következtetéseket nem vonhatunk le, mert mint láttuk, ez minden nyelvemlékünkben és egyéb régi adatainkban nyelvjárásra való tekintet nélkül a kérdéses szavak mindegyikében megtörtént.

*

Meglehetősen hosszú vitákat idéztek elő a magyar hangtörténetben az *a* hanggal kapcsolatos problémák. Fölöslegesnek tartom ezt a vitát teljes egészében, vagy csak egyes részleteiben is bővebben kifejteni. Itt csak a véglegesen lezártnak tekinthető eredményeket vázolom, vagy a ma is problematikus kérdések főbb pontjait ismertetem.

Kétségtelen eldöntöttnek tekinthető kérdés az *a* hang ómagyarkori megléte. (Így: Szinyei: Nyr. XXIV, 193; NyK. XXVII, 241 kk., 377 kk.; XLII, 15; Melich: NyK. XXXV, 113 kk.; IX, 353; XX,

110; Gombocz: Kléb.Eml. 157; ÖM. II/1: 81; MNy. III, 396; NyK. XXXIX, 233; UngJb. VIII, 271, 272; Simonyi: NyK. XXV, 48; M. Nyelv.² 113; Munkácsi: NyK. XXV, 272 kk.; vö. még Setälä: ArchSipil. XVIII, 258; Horger: MNy. X, 7, 107; másképp: Ásbóth: NyK. XXV, 468; XXVI, 356, 456; XXVII, 64; Lazicius: MNyTK. XLV, 26, 31). Megoszlanak azonban a vélemények az *á* további fejlődését illetően. Az egyik ma általánosan elfogadott nézet a mai *á* hangnak Árpád-kori, esetleg később is előforduló *o* ~ *a*-s írásából, amennyiben etimológikus a kérdéses hang — egy *á* > *o* > *á* hangfejlődésre következtet (Gombocz, ÖM. II/1: 81; Kléb.Eml. 158, 161; Melich: MNy. IX, 356; vö. még Horger: MNy. X, 9 jegyz.).

A másik felfogás szerint az *o* betű csak írásjele az *á*-nak. (Így: Szinyeyei: Nyr. XXIV, 145 kk., 193 kk.; NyK. XLII, 9 kk.; XXVII, 243, 249, 263; Melich: NyK. XXXV, 125). Szinyeyei ugyan (NyK. XLII, 28—29) megengedi, hogy egyik-másik alakváltozatban az *o* betű valóban *o* hangot jelöl, de ez csak nyelvjárási sajátosság lehetett, a nyelvterület nagyobb részén azonban az *á*-s ejtés volt az általános.

A kérdés megoldását illetően legmeggyőzőbbnek Bárczi feltevése látszik (TihAl. 96—99 MNy. XL, 318). Szerinte az illabiális *á*-ból egyrészt nyúlással lett *á*, másrészt labializációval *â*. Ugyanakkor azonban az *o* nyúlattá válásából is keletkeznek *â* hangok, mely hangokat egyrészt az írás konzervatívizmusa következtében még továbbra is írtak *o*-val, másrészt a kiejtést tükrözve írtak már *a*-val is. A két tendencia folytán egybeesett *â* hangok eredete a legtöbb esetben nem volt világos az írók előtt, és téves regresszió következtében gyakran írtak *o*-t olyan esetekben is, mikor az *â* egy előbbi etimológikus *á*-ból keletkezett. E felfogás szerint tehát az *o* az *â* hang írásjele lenne.

A labializáció szempontjából azonban lényegtelen, hogy *á* > *o* > *â* változásról van szó — bár ez fonetikailag nehezen képzelhető el —, vagy pedig *â* > *â* változásról, s ebben az esetben az *o* csak jelölési sajátosság; akár *o* lett az *â*-ból, akár *â* — s ez utóbbi látszik valószínűbbnek — mindenféleképpen labializációval állunk szemben.

A Gesta Ungarorum szórványai közül csak azokat az eseteket tárgyalom részletesebben, melyek az *â* > *â* (vagy, ha úgy tetszik *â* > *o* > *â*) változás szempontjából számba jöhetnek, tehát azokat az adatokat, melyek *o* hangjai eredetibb *â* helyett állanak s függetlenül a mai ejtéstől Anonymusnál labializált formát mutatnak. Emellett természetesen megemlítem röviden azokat is, melyek *â* fokozatnak, függetlenül attól, hogy a mai nyelvben *â*-val vagy *â*-val hangzanak, bár ez utóbbiakra részletesebben is kitérek.

A többtagú szavak hangsúlyos szótagját vizsgálva kétségkívül labializált formában találjuk az *â*-t a következő esetekben:

Oba 32 < török *Apa*, *Aba* személynév átvétele. Régi nyelvi adatok: 1086: *Oba*, 1095: *Oba*, 1138/1329: *Oba*, 1222: *Aba*, 1226, 1240, 1263: *Aba* (Kléb.Eml. 159), 1431, 1454: *Aba* (Csánki, III, 315), (EtSz. I, 2—3; Gombocz: MNy. XI, 342; Melich: MNy. XVII, 114; NyK. XXXV, 122; Zsirai: MNy. XXII, 64; Vámbéry, Magy. Ered. 187; Nagy Géza: Turul IX, 113; Pais: SRH. I, 73 annot. 5; M. An. 102).

Obad 57 az *Oba* személynév -d kicsinyítőképzős származéka. Vö. 1138/1329: *Obad*, 1263: *Obad*, 1138/1329: *Abadi* (Kléb.Eml. 159). (Vö. *Oba*, I, még Melich: Nyr. XXXIII, 130; Kertész Manó: Nyr. LXVIII, 67; Pais: SRH. I, 116 annot. 6; M. An. 102; MNy. XXIV, 169—70).

Olpar 14, 16, 30, 38, 40 < török *alp*, *alyp* 'hős' + *ár* 'férfi'. Vö. 1075/

XIII. sz. *alparienses*, 1209 *alpar*, 1266 : *Olpar* (Kléb.Eml. 159). (EtSz. I, 84—85; Gombocz: MNy. XXII, 12; XI, 346; Pais: SRH. I, 54 annot. 3; M. An. 103—4; Nagy Géza: Turul X, 98).

Oluptulma 8, 10, 14 < török *alp*, *alyp* 'hős' + *tol* 'völl sein, gefüllt sein, sich füllen' jelentésű ige származéka. Vö. 1055 : *oluphelrea*, 1235 : *Olup*, 1352 : *Olop*, 1361 : *Olup*, további adatokban *Alap* (EtSz. I, 63—64; irodalmát l. *Oluptulma*).

Ohtum 11, 44, *Othum* 44 < török *Altym*. *Altum*, Vö. Vita S. Gerardi 10 § : *Achtum*, XV. sz. : *Atthon* (EtSz. I, 41, irodalmát *Ohtum*).

Copus 27 < török *qapay* + -s kicsinyítőképző. Vö. 1216/1230 : *Cvcopu*, 1288 : *Copou*, 1319/1322 : *kopu*, 1344 : *kapurew* további adatokban *kapu* (OkI Sz.), (Szófsz.); Gombocz: MNy. III, 251; BTLw. 90, 140 stb.; Ligeti: NyK. XLIX, 198; MNy. XXX, 206; Munkácsi: NyK. XVIII, 105; vö. Fábrián István: NyK. II, 6; Pais: SRH. I, 67 annot. 3).

Zomus 11, 19—21, 27, 28 < bolgár török *Samus*. Vö. 1297 : *Zamus*, 1268 : *Zhomas*, 1377 : *Zomos*, 1448 : *Hydegzamus* (Melich, HonfMg. 51; Csánki V, 360) (Melich, HonfMg. 51—63; XXV, 389; Pais, M. An. 138, másképp Pröhle: Nyr. XL, 131).

Morus 11, 44 < török *Maris*. Vö. Vita S. Gerardi: *Moros*, 1228, 1325 : *Morus*, 1440 : *holthmorus*, 1451 : *Holthmaros* (OkI Sz.). (Melich, HonfMg. 24, 46, 51—63; MNy. I, 70, 185; II, 54, 100—1; IX, 354; XIX, 38; XXIV, 163; Gyóni i. m. 92; Gombocz: UngJb. VIII, 272; Horger: MNy. XXIII, 48; másképp: Pröhle: Nyr. XL, 131).

Cozar 11 < török *kaz-* 'bolyong' igének -r melléknévi igenévképzős származéka. Vö. Bécsi Képes Krónika: *Kazar* (Gombocz: MNyTK. II/16: 32; Györffy György: KCsA. I, kieg. k. 457; Németh Gyula, HonfKial. 37, 238; Melegdi: MNy. VII, 38; Tagányi: MNy. IX, 263).

Borons 45, vö. 1193 : *Boronch* (MNy. XXXI, 163). Eredete vitatott. Tagányi (MNy. IX, 259) a 'kapu' jelentésű *Baranya* > *Baranka*-féle helynevek közé sorolja. Melich (HonfMg. 202—3) eredetének kétféle lehetőségét említi; szerinte a szó vagy a török *barync* 'futás, menekülés', vagy a bolgár-török *barync* 'élet' jelentésű igei származékok valamelyikéből jöhet. A két magyarázatot próbálja összeegyeztetni Pais (MNy. XXVI, 358; vö. még: Pais: SRH. I, 92 annot. 2; M. An. 105; Melich: MNy. XIX, 141; Mikos: MNy. XXXI, 161).

Zogea 32, 30, *Zogea* 30, 33, 38, vö. *Zagoa* (Csánki, I, 217) < délszláv* *Sadjava* ~* *Sadzava* (Melich, HonfMg. 99—100; MNy. III, 47; XXII, 111; Sági: MNy. XXII, 284; másképp Hunfalvi: NyK. VI, 360; MNy. XXXVI, 178; Századok XXII, 457).

Zoua 41, 43, délszláv vagy bolgár-török *Sává*. Vö. 895 / XII. sz. : *Sowam*, 1043 : *Sowam*, Konstantinos *Σαβα* (Melich, HonfMg. 73—75, 81—82; Gyóni i. m. 117; Hunfalvi: Vogul föld és nép 73—74; EPhK. IV, 594).

Droua 47 < délszláv vagy bolgár-török *Dravá*. Régi adatokban *Draūs*, *Dravus*, *Drowa* változatokat találunk (EtSz. I, 1417), 1352 : *Drawa-Murakuz* (OkI Sz. köz a.), 1450 : *Drawazad* (Csánki, II, 281), (EtSz. I, 1416—7; Melich: HonfMg. 74—75, 82; M. An. 112).

Loponsu 48, 49, vö. 1263 : *Loponch* (Csánki, II, 790), 1257 : *Loponch* (ÁÚO. VII, 459; VIII, 60) < német *Lafenza* (Melich, HonfMg. 405—8; Nyr. XXXIII, 128, 310; MNy. II, 99; Kniezsa: AECO. IV, 390;

Moór E.: Westungarn im Mittelalter... 65; **Pais**: SRH. I, 98 annot. 2; **M. An.** 125; másképp **Simonyi**: Nyr. XLIV, 326; **Kniezsa**: UngJb. XVII, 289; **Moór E.**: UngJb. IX, 67).

Sobamogera 46, vö. 1138 / 1329: *Saba?* (MNY. XXXII, 133), 1248: *Choba* (ÁÚO. VII, 274), **Kézai**: *Chabam* (SRH. I, 161). Eredetét illetőleg a vélemények megoszlanak. Származtatják egy kelta germán **Scarpa* névből (EtSz. I, 782—5; **Bleyer**: Századok XXXIX, 925; **Melich**: MNY. II, 160). **Pais** (M. An. 110) előbb a török *csoban* 'pásztor' szóból, majd (SRH. I, 93 annot. 1; vö. MNY. XLI, 50) a török *sap* ~ *sab* ~ *sav* 'letér az útról, elkalandozik' jelentésű ige származékának tartja (vö. még **Vámbéry**, Magy. Ered. 156; **Nagy Géza**: Turul IX, 118; **Marcali**: MNY. XXIX, 198).

Horca 6, 20, 22, 24, 27, vö. 1323: *Harkan*, 1408: *Harkan* (Csánki, II, 488), 1467: *Harkanfalva* (Csánki, II, 489) < ? török *karğa* vagy *zarka* 'keverő' jelentésű igenévből (**Pais**: KCsA. II, 357—65; SRH. I, 68 annot. 3; **M. An.** 119).

Pota 32 vö. 1348: *Patha*, 1366, 1430, 1465 stb.: *Patha* (Csánki, V, 393), 1211: *Pota* (ÁÚO. I, 119), 1213: *Pota* (ÁÚO. VI, 359). Nem meggyőző származtatás szerint egy török *pat* ~ *bat* 'untergehen, herabsinken' igével van összefüggésben (**Pais**: MNYTK. L, 32; vö. még **Mikos**: MNY. XXXI, 117; **Rásonyi**: MNY. XXIII, 570; **Pais**: SRH. I, 73 annot. 5; **M. An.** 133; **Nagy Géza**: Turul IX, 54).

Boyta 8, 10, 44, 47, *Boytam* 44, *Boyte*, *Voyta* 30. Talán a török *baj* 'gazdag' szónak magyar kicsinyítőképzős származéka (**Németh Gyula**, HonfKial. 169—70, 239; **Juhász Jenő**: MNY. XXXII, 226; **Pais**, SRH. I, 96 annot. 3; másképp **Moór E.**: UngJb. IX, 64; vö. még **Melich**: MNY. XXV, 245; **Pais**, M. An. 147).

Loborec 13, vö. 1254: *Loborch* (ÁÚO. VII, 361), 1249: *Laborch* (ÁÚO. VII, 300) < szláv **Laborsz* vagy **Laborsz* < bolgár-török *Alp-Bars* > *Albars* 'hős párdúc'. *ábors* esetén természetesen e példa nem sorolható a labializáció bizonyítékai közé (**Melich**, HonfMg. 18—19; MNY. XIX, 69; MNYTK. I, 19; MNY. XVII, 14; **Pais**: SRH. I, 52 annot. 1; **M. An.** 125; másképp **Sachmatov**: ArchSIPhil. XXXIII, 51—3; **Moór E.**; UngJb. IX, 64; VI, 442; vö. még **Kniezsa**: SztIstván eml. II, 436 **Melich**: MNY. VII, 423).

Botond 41, 42, 43 stb., vö.: 1231: *Botond* (ÁÚO. XI, 223), 1281: *Botond* (ÁÚO. IX, 306), 1298: *Botond* (ÁÚO. X, 301). A szó eredetére vonatkozó többféle magyarázat közül egyik sem meggyőző. Feltételesen azonban a labializáció példái közé vehetjük, ha elfogadjuk **Pais** egyik származtatását, mely szerint a szó a török *bat*- 'alásüllyed, lemerül' igével van kapcsolatban (SRH. I, 85 annot. 4; **M. An.** 108—9; MNY. XVII, 162; XXXII, 126).

Zotmar 21, vö. 1334: *Zothmar*, *Zathmar*, 1467: *Zathmar*, 1341: *Zothmar-nemeti* (Csánki, I, 469), 1138 / 1329: *Sothmardi* (MNY. XXXII, 132). **Pais** a török *sat*- 'elad, kereskedik' igével hozza összefüggésbe (SRH. I, 63 annot. 4; **M. An.** 139; MNY. XXX, 127), **Melich** egy bolgár-török *Satmar*-ból (HonfMg. 70), **Kniezsa** egy türk *Sat-mar* személynévből (AECO. IV, 389), **Gustav Weigand** egy őfelnémet *Satmar*-ból (MNY. XXV, 147), **Karácsonyi** pedig egy flamand-vallon *Szotmar*-ból származtatja (Kleb. Eml. 218—23). Ez utóbbi származtatást nem tekintve, bármelyiket is fogadjuk el a lehetőségek közül — bár egyik sem látszik nagyon valószínűnek — mindenképpen labializált formát láthatunk **Anonymus** jelölésében.

A mássalhangzótorlódás feloldásakor minden bizonnyal *a* iktatódott be a követő szótag *a* hangjának hatására a következő szavakban:

Boloton 49, vö. 1055: *balatin*, *bolatin* (NyK. XXV, 145), Kéza: *Boloton*, (SRH. I, 167). XIV. sz. *Balatin*, (SRH. I. 292). < szláv *blatŋn*. Az *o* betű a torlódás feloldásakor bekerült illabiális *a*-ból labializálódott *á*-nak a jele (EtSz. I, 252—3; Melich, HonfMg. 384—7; 388; MNy. I, 185; II. 54; VI, 64; VIII, 153; XXII, 200; XXV, 296; Nyr. XXXIII, 128, 311; Miklosich: Nyr. XI, 73; Pais: SRH. I, 98 annot. 4; M. An. 105; Kniezsa: MNy. XXXIX, 4).

Boroná 47, *Boronam* 37, vö. 1193 / 1464: *Braina* (Knauz, MonStrig. I, 146), 1341: *Baranavar*, 1469: *Baronyawar* stb. (Csánki, II, 460), 1472: *Baronyawar* stb. (Csánki, II, 454). < szláv *brana* 'kapu' (EtSz. I, 282—4; Gombocz—Melich: MNy. VIII, 292; Tagányi: MNy. IX, 103, 259; Sebestyén Gyula: Nyr. XXVIII, 467; Pais: MNy. XXXII, 124; SRH. I, 79 annot. 2; M. An. 105, 107—8; Miklosich: Nyr. XI, 117; vö. még Melich, HonfMg. 82—83; másképp Mikos: MNy. XXXI, 163).

Horom 44, vö. Bécsi Képes krónika: *Haram* (Melich, HonfMg. 20), < szláv *chram* 'ház, védőház, vár' (Melich, HonfMg. 19—20; Pais, SRH. I, 89 annot. 6; M. An. 118; Moór E.: UngJb. VI, 442).

Zoloncaman 41, vö. 1441: *Zalankemen*, 1498: *Zalonkemen* (Csánki, II, 233), 1072: *Zalonkemen*, 1280: *Zolunkemen*, 1329: *Zalankemen* (Csánki, II, 237), < délszláv *Slankamen* (< *slan* 'sós' + *kamenŋ* 'kő', Melich, HonfMg. 83—84; Pais: SRH. I, 84 annot. 5; vö. még Melich: MNy. XX, 43; XXV, 245; M. An. 138).

A következő ismeretlen eredetű szavaknál az átadott hang, minőségét nem tudjuk meghatározni:

Zobolsu 6, 22, 56, Melich, (HonfMg. 221), szerint a név a magyarból fejthető meg, arról azonban nem szól, hogy hogyan (vö. még Pais: SRH. I, 62 annot. 2; M. An. 138).

Torhus 44, Pais (SRH. I, 92 annot. 1; M. An. 143) szerint talán összevethető Árpád első fiának *Tarkacsu* ~ *Turkasu* névével.

Hongun 33, vö.: 1086: *Hongin* (ÁÚO. I, 34), 1135: *Hongun* (ÁÚO. I, 50), 1214: *Hongun* (ÁÚO. VI, 370), 1370: *Hangon* (Csánki, II, 246), (Pais: SRH. I, 74 annot. 7; M. An. 118; Kniezsa: AECO. IV, 387).

Ogmand 25, vö. 1274; *Ogmand* (ÁÚO. XII, 110), (Pais, SRH. I, 65 annot. 4; M. An. 104: vö. még Jakubovich: Turul XXXII, 43).

Bár labializált formát találunk a finnugor eredetű *Mogerii* Prologus, *-mogor* (*Hetumogor* 5, 7, 11 stb., *Dentumogor* 1, 5, 14), *Opaforcus* 25, *Houos* 9, 12, *Uoyos* 41, *Moglout* 6, 21, szavakban, azonban ezek magánhangzó-megfelelései oly kevéssé egyöntetűek, hogy azokból konkrét következtetéseket levonni nem lehet, s így a kérdéses szavakat a labializáció bizonyító erői közül ki kell rekesztenünk.

Kétségtelenül van azonban olyan eset is, mikor az eredeti *a*, mely ma labiális, Anonymusnál még valószínűleg *a* fokon van, amint erre az *a-s* írás is enged következtetni.

Almas 26, vö. 1093: *Almas*, 1193: *almas*, 1233: *Almas* stb. (OkI Sz.), 1229: *Olmás* (NySz.), < török *alma* + *s* nomen possessoris képző (EtSz. I, 76—7; SzófSz.; Melich: MNy. II, 49; XIX, 70; Pais: SRH. I, 67 annot. 1; M. An. 103).

Calan 6, vö. 1193: *Calano* (MNy. XXXI, 164), < török *kal* 'marad' ige származéka (Mikos: MNy. XXXI, 164; Rásonyi: MNy. XXV,

121; KCsA. I, 239; Németh Gyula, HonfKial. 41; Pais: SRH. I, 84 annot. 2; M. An. 121; vö. még Melich, HonfMg. 45, annot. 13).

Salanus 12, 38, *Salanum* 14, 16, 38, *Salani* 11, 12 stb., vö. 1234: *Salan* (ÁÚO. VI, 547), 1243: *Salan* (ÁÚO. VII, 136) < török *šalan* 'vető, dobó' igenév magyar megfelelője (Pais: MNY. XXXI, 266; SRH. I, 48 annot. 8; vö. még Melich: MNY. XX, 43; Tolnai: MNY. XXI, 204; Pais. M. An. 136).

Caroldu 27 < török* *Kara-aldy* (< *kara* 'fekete' + *aldy* 'das wild' (Melich: MNY. XX, 110—5; HonfMg. 45—50; Zsirai: MNY. XXIX, 258; Németh Gyula, HonfKial. 297; Pais: SRH. I, 69 annot. 3; M. An. 136; Nagy Géza: Turul III, 125, 128; Pauler: MHK. 425).

Saroltu, *Sarolt* 27 < török* *šar-aldy* (< *šary* 'sárga' + *aldy* 'das wild' (Németh Gyula: MNY. XXIV, 150; Szinnyei: MNY. XXI, 62; Vámbéry Magy. Éred. 183; Nagy Géza: Turul IX, 128; vö. még *Caroldu*).

Cadusa 7, 33 stb. < török *kadyča* ~ *kadu* < *a* (l. *Cadusa i* > *u*-nál).

Athila 1, 12, 35 stb. < gót *Attila* (l. *Athila i* > *ü*, hangsúlytalan szótag).

Caliga 33 < ? szláv *glogova* (l. *Caliga i* > *ü*, hangsúlytalan szótag).

Zarand 52, vö.: 1279: *Zarand* (ÁÚO. XII, 251), 1232: *Szarand* (ÁÚO. VI, 503). Ismeretlen eredetű lévén az átadott hang minőségét nem tudjuk meghatározni (Pais: SRH. I, 106 annot. 1; M. An. 149; Melich: MNY. I, 67).

Hasonlóképpen megmarad az eredeti illabiális *a* a következő szavakban: *Naragy* 32, *Arpad* 4, 5 stb., *Saturholmu* 15, *Almus* 3, 4 stb., *Paztuh* 33, *Rabam* 50, *Rabuceam* 50, *Pacoztu* 48, *Uarod* 35, ~ *Warod* 34, *Rakus* 46, *Matra* 32, *Zabrag* 43, melyek ma hosszú *á*-val hangzanak.

Többtagú szavak hangsúlytalan szótagjában labializált alakot találunk az alábbiakban:

Caroldu 27 (l. hangsúlyos szótag), *Saroltu* 27 (uo.), *Horom* 44 (uo.), *Bolotun* 49 (uo.), *Borona* 47 (uo.), *Zolonkaman* 41 (uo.), *Moroua* 35, *Moroua* 37 < szláv *Morava* (Melich, HonfMg. 203, 225, 226 stb.; Pais: SRH. I, 77 annot. 3).

Labializált formában találjuk a tővégi magánhangzót az *Opaforcos* 25, *Houos* 9, 12 és *Uoyos* 41 esetében.

Ismeretlen eredetűek lévén az átadott hangot nem tudjuk meghatározni a következőkben:

Bodoctu 50 (Pais: SRH. I, 99 annot. 5; M. An. 106), *Hongon* 33 (l. hangsúlyos szótag), *Huhot* 28 (Pais: SRH. I, 70 annot. 6; M. An. 129), *Zobolsu* 6, *Zobolsu* 2, 56 (l. hangsúlyos szótag), *Tursol* 14, *Turzol* 15, 16 (Pais: SRH. I, 55 annot. 1; M. An. 143; Melich, HonfMg. 261; MNY. II, 105; XI, 244; Rásonyi: MNY. XXIII, 568), *Zyloc* 22 (l. *i* > *ü* hangsúlyos szótag).

Hangsúlytalan szótagban *ä*-t vagy *á*-t jelöl az *a* betű az *Obad*, *Almas*, *Olpar*, *Arpad*, *Keanus*, *Cozar*, *Calan*, *Zuard*, *Zotmar*, *Turmas*, *Curzan*, *Salanus*, *Bogal*, *Surungrad*, *Muncás*, *Nougrad*, *Durasu*, *Zoloncaman*, *Ogmand*, *Sunad*, *Honrat*, *Jouzas*, *Turobag*, *Zabrag*, *Zarand*, *Ketelpotaca*, *Posaga*, *Camarum* szavakban, s tővéghangzó az *a* a *Naragy*, *aldamas* (~ *aldumas*), *Ousad* esetében.

Az egytagúak között a labializációra kevés példát tudunk kimutatni. Idetartozik:

Tosu 6, 20 stb., *Tosunec* 41, *Thosu* 21, 23, 29, vö. 1093: *Tas* (ÁÚO.

VI, 70) > török *tas* 'kő' (Gombocz: MNy. X, 338—9; UngJb. VIII, 272; Melich: MNy. III, 167; HonfMg. 210; Ligeti: MNy. XXII, 80; Horger: MNy. XXVIII, 37; Zsirai: MNy. XXII, 64; Németh Gyula, HonfKial. 279, 291; Gyóni i. m. 130; Moór E.: NéNy. XI, 17; Vámbéry, Magy. Ered. 157; Nagy Géza: Turul IX, 128; Pais: SRH. I, 61 annot. 2; M. An. 143; MNy. XXXII, 125; XVII, 159).

Bocs 57, vö. 1214: *Boxa* (OkI Sz.). Eredetét többféleképpen magyarázták. Ha a Pais-féle török *bakšy* 'magister, vir doctus, saman' etimont elfogadjuk, úgy a labializáció eseteihez tartoznék (SRH. I, 115 annot. 2). Amennyiben azonban a magyar *bak* régibb *bok*-s kicsinyítőképzős származékának (ÉtSz. I, 246; Melich: MNy. III, 173), vagy a szláv *Bokša* személynév átvételének tekintjük, úgy nem sorolható ide (l. még Pais, M. An. 105; Szilády: Nyr. II, 205; Vámbéry, Magy. Ered. 70, 173; Nagy Géza: Turul IX, 116).

Gron 34, 35, vö. 1075/1217: *Gran* (MonStrig I, 53, 55), 1124/1217: *Gran* (uo. I, 81), Kézai: *Goron* (SRH. I, 189), XIV. sz.: *Goron* (SRH. I, 313). Lehetséges, hogy egy ófelnémet *Grán* átvétele, s ebben az esetben az *á* > *ǎ* változás példái közé sorolható, azonban egy ószlovák **Gron* átvételének a lehetősége sem kizárt, s így nem kétségtelen adat a labializációra (ÉtSz. II, 1039—41; Melich, HonfMg. 335—37; Pais: SRH. I, 75 annot. 3; 77 annot. 4; M. An. 115).

Nem labializálódott az eredeti vagy feltett *á*, illetőleg *ǎ* (esetleg korai *ǎ* > *ǎ*), *Saru* 47, *Casu* 32, *Racy* 42, 57, *Rachy* 45, *Wag* 11, 15 stb., *Glad* 11, 44, -*uar* (*Saruuar* 21), *Ladeo* 20, *laac* 6, 20, *lac* 50 szavakban. A labializáció elmaradása, legalább is sok esetben, a magánhangzó eredeti vagy másodlagos hosszúságával magyarázható.

Az *ǎ* > *ǎ* változás szempontjából megvizsgált szórványok vallomásai alapján a következőket állapíthatjuk meg: két vagy többtagúak hangsúlyos szótagjában labializált alakban találjuk az *Oba*, *Obad*, *Olpar*, *Oluptulma*, *Copus*, *Zomus*, *Morus*, *Cozar*, *Borons*, *Zogea*, *Loponsu* első szótagbeli magánhangzóit. A mássalhangzó torlódás feloldásakor a második szótag *ǎ*-jának hatására bekerült *ǎ* labializálódott formájával állunk szemben a *Boloton*, *Borona*, *Horom*, *Zoloncaman* esetében. Kétségtől eltekintve labiális hangot jelöl a *Droua*, *Soua* *o* betűje. A két névnek egyéb adatokból is felbukkanó, s a mai ejtéssel szemben álló labiális formája arra mutat, hogy az eredeti *ǎ* a labializációra hajlamos nyelvtérületeken — s így Anonymus nyelvjárásában is — *ǎ*-vá lett, míg a mai *ǎ*-s alak az ország valószínűleg nagyobb részét elfoglaló illabiális nyelvjárás ejtéséből vált általánossá. Feltételesem a labializáció esetei közé sorolható a nem egészen megnyugtató etimológiájú *Horca*, *Pota*, *Boyta*, *Loborcy*. A *Sobamogera*, *Zotmar*, *Botond*, melyek megfejtésére több lehetőség kínálkozik — bár e lehetőségek valamelyike mindhárom szó esetében a labializáció feltevését is megengedi —, szintén nem tekinthetők teljes értékű bizonyítékoknak a labializáció szempontjából.

A finnugor vagy ugor eredetű szavainkat, mint *Mogerii*, *Opajorcus*, *Houos*, *Woyos*, *Moglout* igen változatos magánhangzó megfeleléseik miatt ki kell rekesztenünk vizsgálódásaink köréből. Hasonlóképpen a labializált formát mutató *Zobolsu*, *Torhus*, *Hongvn*, *Ogmand* alakokat, melyekhen ismeretlen eredetűek lévén, nem tudjuk megállapítani, hogy valóban *ǎ*-ból labializálódott hangot jelöl-e az *o* és nem esetleg egy eredeti labiális magánhangzónak, vagy egy *u*-ból nyíltabbá vált *o*-nak a jele; így a kérdéses szavaknak szintén nincs bizonyító erejük az *ǎ* > *ǎ* változás szempontjából.

A labializáció esetei mellett találunk azonban olyan szavakat is, melyekben az eredeti *á* megőrizte kvalitását. Így a mai köznyelvi ejtéstől eltérőleg *á* van az *Almas*, *Calan*, *Salanus* s az ismeretlen eredetű *Zarand* esetében. Itt gondolhatunk arra, hogy a második szótag *á*-ja akadályozta meg sokáig a labializáció bekövetkezését, viszont a hasonló fonetikai helyzetben levő *Olpar*, *Obad*, *Cozar*, s a kétes etimológiájú *Zotmar* alakokban a labializáció végbemenését a követő szótag illabiális magánhangzója nem befolyásolta. Ezt talán magyarázhatnánk azzal, hogy az utóbbi szavakban a labializáció megindult még akkor, mikor az utolsó szótag magánhangzója még *á* fokon volt, míg az *Almas*, *Calan*, *Salanus*, *Zarand* esetében az utolsó szótag nyúlása hamarabb megtörtént, s ez ha nem is akadályozta meg, de késleltette a labializáció bekövetkezését.

Illabiális *á*-t jelöl az *Athila*, *Caliga* *a* hangja, valamint a *Caroldu*, *Sarollu* első szótagbeli magánhangzója. E két utóbbi ma nem élő alak, s így nem tudunk összehasonlítást tenni.

Megmarad az *á* az *Arpad*, *Rabam*, *Zabrag*, *Matra* esetében valószínűleg a második szótag alkalmasint már megnyúlt (a *Rába*, *Máttra* esetében ragozott alakban) *á*-jának hatására, valamint a *Saturholmu*, *Almus*, *Pasztuh*, *Pacoztu* szavakban talán a hangsúly következtében, s a *Rabuceam*-ban nyilván a *Raba* hatására. A *Racus Warod* származékokban az egytagú alapszó hosszú magánhangzója hatol be.

A finnugor eredetű *Naragy*-ra ugyanazt vonatkozik, amit fentebb elmondottunk finnugor eredetű szavainkkal kapcsolatban.

Jóval kisebb méretű labializációkat találunk a két vagy többtagúak hangsúlytalan szótagjában. Labializált alak csaknem kizárólag a többtagú szavak második szótagjában fordul elő. Így: *Bolotun*, *Borona*, *Moroua*, valamint *Caroldu*, *Sarollu*, *Zolonkaman*. Bár a *Caroldu* és *Sarollu* (*Sarolt*) esetében az *u* tövéghangzó s így talán inkább a kéttagúak közé számítana, azonban valószínűnek tartom, hogy lehetett szerepe abban, mint szótagalkotónak, hogy az eredeti *á* labializálódhatott. Azért gondolom azt elképzelhetőnek, mert kéttagúak hangsúlytalan szótagjában végbemenő labializációra csak egy kétségtelen adatunk van a *Horom* esetében, egyébként azonban kizárólag illabiális alakot találunk, vö. az eddig egyéb szempontból felsoroltakon kívül *Zuard* 7, 34 stb., *Turmas* 35, *Curzan*, 8, 46 *Bogat* 41, 53, *Jurungrad* 40, *Muncas* 12, *Nougrad* 33 stb. Mindezekben valószínű, hogy vagy régibb hosszúsággal állunk szemben, vagy az utolsó szótagúsággal, helyesebben a szóvégiék lekopásával kapcsolatos nyúlásról van szó. Meglepő viszont az ezekkel az adatokkal szemben álló *Horom* labializált formája.

Nem mondhatunk semmi bizonyosat a *Houos*, *Oyos*, *Opajorcus* utolsó szótagbeli tövéghangzóinak színezetéről, s így bár magánhangzójuk labiális, a labializáció vizsgálatában nem nyújtanak fogódzót.

Labializált alakot találunk még az ismeretlen eredetű *Bodoctu*, *Zobolsu*, *Huhot*, *Hongon*?, *Tursol*, *Zyloc* szavakban ezekre azonban szintén áll az, amit a hangsúlyos szótagbeli ismeretlen eredetűekről elmondtunk.

Kevés példa van az egytagú szavakban tapasztalható *á* > *ã* változásra. Az egy kétségtelen *Tosu*-n kívül feltételesen idevehetjük még a *Bocsu* és *Gron* alakokat, e két utóbbi etimológiája azonban egy *o*-s átvétel lehetőségét is megengedi. Ezzel szemben *á*-t (esetleg *á*-t, vagy *ã* > *á*-t) találunk a *Casu*, s talán a *Ladeo*-ban, a valószínűleg *á*-t (vagy *ã* > *á*-t), a *Saru*, *Glad*, *Wag*, *-uar* (*Saruuar*, *Hunguuar*), *Racy* ~ *Rachy* s a *jaac* ~ *jac* esetében.

Láthatjuk tehát, hogy az *á* > *ã* változásnak is határozott nyomai vannak Anonymusnál, ha nem is olyan mértékben, mint az *i* > *ü* változás eseté-

ben. Kétségkívül legnagyobb mérvű a labializáció a két vagy többtagú szavak hangsúlytalan szótagjában, ahol 24 : 18 az arány a labializálódott alakok javára, szemben az illabiálisokkal szemben. (A labializált alakok közé nincsenek beszámítva az ismeretlen, valamint finnugor eredetű szavaink.) Kisebb mértékű a hangsúlytalan szótagokban, valamint egytagú szavakban; ez azonban a magyar hangtörténet tényeinek ismeretében nem meglepő. Önmagában talán nem tekinthető döntő kritériumnak sem az a tény, hogy a ma és a régiségben labiális magánhangzót tartalmazó szavak Anonymusnál már túlnyomóan labiális magánhangzójúak, sem a *Droua*, *Soua* szavak o-a (mely másutt is előfordul), de a többi hangtani sajátssággal karöltve e jelenségek mégis határozottan támogatják Anonymus labializáló nyelvjárására vonatkozó feltevésünket.

*

A Gesta Ungarorumban tapasztalható labilizációval kapcsolatos vizsgálódásaink eredményeit tehát a következőkben foglalhatjuk össze: 1. *i* tövéghangzót, amely egyéb XII. sz.-i emlékekben nem ritka, itt egyetlen esetben sem találunk még a *-d* kicsinyítő képző után sem. 2. Igen nagyfokú az *i* > *ü* változás, különösen hangsúlytalan szótagokban (*Tuhutum*, *Trunsun*, *Temus*, *Veluc*, *Seztureg*, *Peturgoz* stb.), ahol nagyon kevés kivétellel, (*Guncul*, *Etil*, *Ecilburgu*) végbement, kisebb méretű, de nem jelentéktelen a hangsúlyos szótagban (*Tuhutum*, *Trunsun*, *Urcun*, *Stumley*?, *Ugek*?), s előfordul, bár csak egy kétségtelen példánk van erre, az egytagú szavakban is (*Ursuur*, *Vsubu*?). 3. Az *a* hangok labializációja legerősebb a hangsúlyos szótagokban (*Oba*, *Obád*, *Oluptulma*, *Ohtum* stb.), de a hangsúlytalanokban (*Caroldu*, *Sarollu*, *Horom* stb.) és az egytagúakban is előfordul (*Tosu*, *Bocsu*? *Gron*?). E példák viszonylag csekélyebb számának az az oka, hogy egyáltalán kevés olyan szó fordul elő, melyben e helyzetben biztosan rövid *a*-t kell feltennünk, s nem gondolhatnánk eredeti hosszú (vagy korai nyúlással keletkezett) *á*-ra is, ami aztán a labializáció elmaradását megmagyarázná.

P. Hidvégi Andrea.